

**MICHAEL MANN:
MRAČNA STRANA
DEMOKRACIJE:
OBJAŠNJAVANJE
ETNIČKOG ČIŠĆENJA:
RASPRAVA**

Preveli **LUKA OSTOJIĆ** i **NIKOLINA RAJKOVIĆ**
Izorno objavljeno u: *The Dark Side of Democracy: Explaining
Ethnic Cleansing*. New York: Cambridge University Press, 2005.

74-godišnja Batisha Hoxha sjedila je u kuhinji sa svojim 77-godišnjim mužem Izetom, grijući se uz štednjak. Čuli su eksplozije, no nisu shvaćali da su srpske trupe već ušle u mjesto. Ni trenutak kasnije, kroz prednja je vrata provalilo pet do šest vojnika koji su ih pitali: ‘Gdje su vam djeca?’

Vojnici su počeli tući Izeta ‘tako jako da je pao na pod’, rekla je. Dok su ga udarali, vojnici su ga tražili novac i informacije o položaju njihovih sinova. Zatim su ga, dok ih je Izet nepomično gledao s poda, ubili. ‘Pucali su mu tri puta u prsa’, prisjeća se Batisha. Dok je muž umirao pred njom, vojnici su joj iščupali vjenčani prsten s prsta.

‘Još mogu osjetiti bol’, kaže. Pucali su... i naposljetku su udarili Batishu i 10-godišnjega dječaka koji je živio s njima i rekli im da otiđu.

‘Nisam ni izišla kroz vrata kada su zapalili kuću.’ ... Tijelo njezina muža bilo je u plamenu. U tome je trenutku ostala nepomična. Stajala je na ulici na kiši bez kuće, bez muža, bez posjeda osim odjeće koju je imala na sebi. Naposljetku su neki neznanci prošli u traktoru i utrpali je u svoje vozilo. Batishina kćer našla ju je kasnije u izbjegličkome kampu u sjevernoj Albaniji.

Nježno gledajući jednu svoju fotografiju s Izetom, Batisha promrmlja: ‘Nitko ne razumije što smo vidjeli i što smo propatili. Samo Bog zna.’¹

Ovako je izvršeno ubilačko etničko čišćenje nad jednim kućanstvom u kosovskom naselju Belanica posljednje godine 20. stoljeća. Počinitelji su bili Srbi, koji su ubojstvima i pustošenjem imali namjeru otjerati lokalne Albance. Tako bi zemlju okupirali Srbi što je, kako kažu, bilo njihovo ‘povijesno pravo’. Sad je u Kosovu druga pjesma. Od 1999. Albanci su počeli izbacivati Srbe. Kosovo je sada ‘očišćeno’, ne od Albanaca, nego od skoro svih Srba.

Promijenite imena naroda i mjesta radnje i ovaj slučaj se mogao dogoditi skoro bilo gdje u svijetu tijekom posljednjih nekoliko stoljeća – u Australiji, Indoneziji, Indiji, Rusiji, Njemačkoj, Irskoj, Sjedinjenim Američkim Državama, Brazilu. Etničko je čišćenje jedno od glavnih zala modernih vremena. Sada znamo da holokaust – iako je jedinstven na bitne načine – nije jedinstveni slučaj genocida. Na svijetu je, srećom, preostao mali broj genocida, ali njima uz bok nalaze se brojniji slučajevi manje teških, ali ipak ubilačkih, čišćenja.

Ova knjiga nudi objašnjenje takvih strašnih okrutnosti. Zbog jasnoće, iznijet ću objašnjenje odmah na početku u obliku osam općenitih teza. Teze se kreću od veoma općenitih prema partikularnima, od

¹ I mi znamo – zahvaljujući novinaru *Los Angeles Timesa* Johnu Daniszewskom čija je reportaža o Belanici objavljena 25. 4. 1999.

makro prema mikroperspektivi, postupno dodajući dijelove cjelokupnog objašnjenja. Nadam se da ću ih dokazati u nastavku knjige tako što ću detaljno razmotriti najgore slučajeve čišćenja, one koji uključuju masovna umorstva.

1. Moja prva teza bavi se širokom povijesnom epohom u kojoj je ubilačko čišćenje postalo uobičajeno. *Ubilačko čišćenje moderno je zato što je ono mračna strana demokracije.* Odmah bih na početku razjasnio kako ne tvrdim da demokracije vrše ubilačko čišćenje pod normalno. Vrlo malo ih je počinilo takvo što. Niti odbacujem demokraciju kao ideal – ja posve prihvaćam taj ideal. Ipak, demokracija je oduvijek sa sobom povlačila mogućnost da bi većina mogla tiranizirati manjinu, a ta mogućnost dovodi do kobnih posljedica u određenim tipovima multietničkih sredina.

Ova se teza sastoji od dvaju dijelova koji se tiču moderniteta i demokracije. Etničko je čišćenje u svojoj biti moderno. Iako ono nije bila nepoznanica u prijašnjoj povijesti (i vjerojatno je bilo uobičajeno među veoma malim grupama koje su dominirale u pretpovijesti), postalo je češće i smrtonosnije u modernim vremenima. Broj mrtvih u etničkim sukobima 20. stoljeća iznosi nešto više od 70 milijuna što je uvjerljivo više nego u prijašnjim stoljećima. Uz to, konvencionalno je ratovanje sve češće počelo kao neprijatelje shvaćati cijele narode. Dok su civili činili manje od 10% smrtnih slučajeva u Prvom svjetskom ratu, ta brojka je sunula u zrak na više od 50% u Drugome svjetskom ratu i na nešto više od 80% u ratovima koji su se vodili 1990-ih. Građanski ratovi, najčešće etnički u svojoj biti, sada su postali glavno poprište ubijanja (umjesto međudržavnih ratova). Negdje oko 20 milijuna ljudi poginulo je u njima, premda je nemoguće dati preciznu brojku (o brojkama su nagađali Chesterman, 2001: 2; Fearon i Laitin, 2003; Gurr, 1993, 2000; Harff, 2003; Markusen i Kopf, 1995: 27–34).

Etnički i vjerski sukobi i dalje ključaju dok ovo pišem u 2003. godini – u Sjevernoj Irskoj, Baskiji, Cipru, Bosni, na Kosovu, u Makedoniji, Alžiru, Turskoj, Izraelu, Iraku, Čečeniji, Azerbejdžanu, Afganistanu, Pakistanu, Indiji, Šri Lanki, Kašmiru, Burmi, Tibetu, kineskom Xinjiangu, na Fidžiju, na južnim Filipinima, na različitim otocima Indonezije, u Boliviji, Peruu, Meksiku, Sudanu, Somaliji, Senegalu, Ugandi, Sijera Leoneu, Liberiji, Nigeriji, Kongu, Ruandi i Burundiju. Više od polovice ovih slučajeva uključuje plansko ubijanje. Dok ovo čitate, jedna etnička kriza vjerojatno će buknuti u nasilje na vašim televizijskim ekranima ili u novinama, a nekoliko drugih erupcija nasilja neće biti smatrano dovoljno značajnima da bi se o njima izvijestilo. 20. stoljeće je bilo dovoljno. Možda će 21. stoljeće biti čak i gore.

Napad počinjen 11. 9. 2001. i ‘rat protiv terorizma’ potaknut njime utisnuli su stravu ubilačkih etničkih i vjerskih sukoba u svijest cijeloga

svijeta. To je pogotovo uzdrmalo razvijene zemlje sjevera koje su bile zaštićene od takvih stvari duže od pola stoljeća. Ni napad 11. 9., ni odmazda na Afganistan i Irak nisu pokrenuti s ciljem etničkoga čišćenja, ali su ubrzo postali upleteni u etničko-vjerske sukobe koji su uključivali čišćenje: sukobe između Izraelaca i Palestinaca, sunitskih i šijitskih muslimana, Iračana i Kurda, Rusa i Čečena, kašmirskih muslimana i Hindua i između različitih afričkih plemena. Ustvari, izgleda da neki od njih povlače za nos vanjske politike ‘Velikih Sila’.

Stoga, na našu žalost, ubilačko etničko čišćenje nije ni primitivno, ni strano. Ono pripada našoj civilizaciji i nama. Većina kaže kako je povod tomu rast nacionalizma u svijetu, i to je istina. Ali nacionalizam postaje vrlo opasan samo onda kada je politiziran, kada predstavlja izopačenje modernih težnji prema demokraciji u nacionalnoj državi. Demokracija znači vladavinu naroda. No, u suvremeno doba, *narod* je počeo značiti dvije stvari. Prva je ono što Grci označavaju svojom riječi *demos*. To označava obične ljude, masu populacije. Tako je demokracija vladavina običnih ljudi, masa. Ali u našoj civilizaciji narod označava ‘naciju’ ili, što pokriva drugi grčki pojam, *ethnos*, etničku grupu – narod koji dijeli zajedničku kulturu i osjećaj baštine, različite od ostalih naroda. Ali ako je na narodu da vlada svojom nacionalnom državom i ako je narod definiran etnički, onda njegovo etničko jedinstvo može prevagnuti nad tipom građanske raznolikosti koja je od centralne važnosti za demokraciju. Ako je na takvome narodu da vlada, što će se dogoditi s onima različitog etniciteta? Odgovori su često bili neugodni – pogotovo kada jedna etnička skupina formira većinu jer tada može vladati ‘demokratski’, ali i tiranski. Kako Wimmer (2002) tvrdi, struktura moderniteta počiva na etničkim i nacionalističkim principima zato što su institucije građanstva, demokracije i blagostanja vezane za etničke i nacionalne oblike isključenja. Priznajem da su neke druge značajke moderniteta igrale bitniju ulogu u naglom rastu čišćenja. Vidjet ćemo kako su neke moderne profesionalne vojske ušle u rat vođene idejom uništenja neprijatelja, dok su moderne ideologije poput fašizma i komunizma bile jednako bešćutne. No, u temelju svega toga nalazi se ideja da je neprijatelj kojega treba uništiti zapravo cijeli narod.

Pojasnit ću prvu tezu nekim podtezama.

1A. Ubilačko etničko čišćenje opasnost je razdoblja demokracije s obzirom na to da je u multietničkim sredinama ideal vladavine naroda počeo miješati *demos* i dominantni *ethnos*, time stvarajući organske koncepcije nacije i države koje su poticale čišćenje manjina. Kasnije se i socijalistički ideali demokracije izokreću kada *demos* postaje vezan uz pojam proletarijata, radničke klase, čime se vrši pritisak na čišćenje

drugih klasa. To su bili najopćenitiji načini na koje su demokratski ideali preobraženi u ubilačko čišćenje.

1B. U modernim kolonijama, doseljeničke demokracije su u određenim kontekstima bile uistinu ubilačke, više od autoritarnijih kolonijalnih vlada. Što su doseljenici više kontrolirali kolonijalne institucije, to je čišćenje bilo ubojitije. To ću pokazati u 4. poglavlju. To je najizravnija veza koju sam pronašao između demokratskih režima i masovnih umorstava.

1C. Za režime tek uspostavljene nakon demokratizacije veća je vjerojatnost da će počinuti ubilačko etničko čišćenje nego za stabilne autoritarne režime. Kada autoritarni režimi oslabe u multietničkim sredinama, *demos* i *ethnos* će se najvjerojatnije ispreplesti. Suprotno tomu, stabilni autoritarni režimi će u takvim situacijama biti skloni vladanju prema principu ‘podijeli pa vladaj!’ To ih vodi prema pokušaju uravnoteženja zahtjeva moćnih skupina, uključujući i one etničke. Međutim, nekoliko veoma autoritarnih režima odstupaju od toga. Oni udružuju većinske grupe u masovnu stranku-državu i potiču narod protiv ‘neprijateljskih’ manjina. Nacistički i komunistički režimi (o kojima ćemo detaljnije u poglavljima 7–11) bili su diktature a ne demokracije, iako su proizašli iz situacija u kojima se država pokušavala demokratizirati, što su ti režimi tada iskoristili. Oni su udružili narod kao *ethnos* ili kao proletarijat. Oni su djelomične iznimke ove podteze.

1D. Za stabilno institucionalizirane demokracije manja je vjerojatnost da će počinuti ubilačko etničko čišćenje nego za demokratizirajuće ili autoritarne režime. U njima su ustaljeni ne samo izbori i vladavina većine, nego i ustavna zaštita manjina. Ali njihova prošlost nije tako besprijeorna. Većina je njih počinila dovoljno etničkoga čišćenja kojim je proizvela monoetničko građansko tijelo koje ima u sadašnjosti. U njihovoj su prošlosti čišćenje i demokratizacija išli ruku pod ruku. Liberalne demokracije izgrađene su na temeljima etničkoga čišćenja, mada je to izvan kolonija poprimilo oblik institucionalne prisile, a ne masovnih umorstava.

1E. Režimi koji doista vrše ubilačko čišćenje nikada nisu demokratski jer bi to bilo proturječno suštini demokracije. Ove podteze stoga vrijede prethodno tomu, za raniju fazu eskalacije etničkih sukoba. Zaista, kako eskalacija napreduje, svi režimi-počinitelji postaju sve manje i manje demokratski. Mračna je strana demokracije postupno izopačenje ili liberalnih ili socijalističkih ideala demokracije.

U vidu ovih kompleksnih odnosa danas u svijetu nećemo pronaći nijednu jednostavnu potpunu vezu između demokracije i etničkoga čišćenja – što Fearon i Laitin (2003) potvrđuju u svom kvantitativnom istraživanju aktualnih građanskih (većinom etničkih) sukoba. Ali moje istraživanje

nije statična komparativna analiza. Ono je historijsko i dinamično: ubilačko se čišćenje kreće svijetom onako kako se taj svijet modernizira i demokratizira. Njegova prošlost nalazi se uglavnom među Europljanima koji su izmislili demokratsku nacionalnu državu. Države naseljene Europljanima sada su pouzdano demokratske, ali većina je provela etničko čišćenje (kako sam pokazao u tezi 1d). Sada se epicentar čišćenja premjestio na jug svijeta. Ako čovječanstvo ne poduzme preventivnu akciju, ono će se nastaviti širiti sve dok demokracije – nadajmo se, ne one etnički čiste – budu vladale svijetom. Zatim će popustiti. Ali ako ga želimo što brže otpraviti iz svijeta, trebamo se sada izravno suočiti s mračnom stranom demokracije.

2. Etničko neprijateljstvo pojavljuje se tamo gdje etnicitet nadomješta klasu kao glavni oblik društvene stratifikacije, i to u procesu obuhvaćanja i usmjeravanja klasnih osjećaja prema etnonacionalizmu. Čišćenje je bilo rijetko u prošlosti jer je većina historijskih društava bila klasno podijeljena. U njima su dominirale aristokracije ili druge male oligarhije koje su rijetko dijelile kulturu ili etnički identitet s običnim narodom. Zapravo su prezirale narod, često ga smatrajući jedva ljudskim. Narod nije postojao izvan granica klase – klasa je bila nadređena etnicitetu.

Čak i u prvim modernim društvima dominirala je politika klase. Liberalne predstavničke države prve su se pojavile kao način umanjavanja klasnih sukoba, dajući klasama zajednički osjećaj naroda i nacije. Te države tolerirale su određenu etničku raznolikost. Ali tamo gdje se moderna borba za demokraciju sastojala od cjelokupnoga naroda koji se bori protiv vladara (viđenoga kao stranca), pojavio se etnički osjećaj naroda, često obuhvaćajući klasne frustracije. Narod je bio viđen kao proleterska nacija koja se poziva na fundamentalna demokratska prava, boreći se protiv imperijalnih nacija više klase koje su, pak, odvrćale da one donose civilizaciju svojim zaostalim narodima. Danas je palestinska borba odlučno proleterska u svom tonu, prikazujući kao svoga tiranina eksploatirajući i kolonijalni Izrael potpomognut američkim imperijalizmom – dok Izraelci i Amerikanci tvrde da brane civilizaciju od primitivnih terorista. Argumenti su identični onima koje su koristili klasni neprijatelji u prijašnjim razdobljima.

Etničke razlike prepliću se s ostalim društvenim razlikama – posebno klasnim, regionalnim i rodnim. Etnonacionalizam je najjači tamo gdje može obuhvatiti druge osjećaje eksploatiranosti. Najozbiljnija mana aktualnih tekstova o etnonacionalizmu njihovo je potpuno zanemarivanje klasnih odnosa (kao kod Brubaker, 1996; Hutchinson, 1994; Smith, 2001). Drugi, pak, krivo vide klasu kao materijalističku, a etnicitet kao emocionalan (Conor, 1994: 144–64; Horowitz, 1985: 105–35). Time se naprosto

izokreće pogreška prijašnjih generacija autora koji su vjerovali da klasni sukob prevladava, pritom zanemarujući etnicitet. Sada je obrnut slučaj, i to ne samo kod znanstvenika. Našim medijima prevladavaju etnički sukobi dok se većinom zanemaruju klasne borbe. Zapravo, u stvarnosti se ove dvije vrste sukoba međusobno potiču. Palestinci, Dajaci, Hutui i dr. vjeruju da su materijalno izrabljivani. Boljševici i maoisti vjerovali su da su zemljoradnici i klase kulaka eksploatirale naciju. Zanemariti bilo etnicitet, bilo klasu je pogrešno. Ponekad jedno ili drugo može prevladati, ali to uključuje obuhvaćanje i preusmjeravanje onoga drugog. Isto vrijedi za rodne i vjerske osjećaje.

Zaista, ubilačko čišćenje ne pojavljuje se među suparničkim etničkim skupinama koje su odijeljene, ali ravnopravne. Sama različitost ne može biti dovoljan uvjet nastanka sukoba. Probleme ne uzrokuju kršćani protiv muslimana, nego situacije u kojima se muslimani osjećaju kao da ih kršćani tlače (i obrnuto). Da je Južna Afrika zaista ostvarila ideju aparthejd da o stvaranju odvojenog, ali ravnopravnog razvoja rasa, Afrikanci se ne bi pobunili. Oni su se pobunili jer je aparthejd bio prijevara koja se svodila na to da bijelci rasno eksploatiraju Afrikance. Da bi se ozbiljni etnički sukob razvio, jedna etnička grupa mora biti viđena kao ona koja eksploatira drugu. Obrnuto, imperijalni tiranin će u pravedničkom bijesu reagirati na prijetnju da bi njegovu 'civilizaciju' mogao nadjačati 'primitivizam' – baš kako su više klase reagirale na prijetnju revolucijom.

3. *Opasna zona ubilačkog čišćenja dosegnuta je kada: a) oba pokreta koja tvrde da predstavljaju dvije dovoljno stare etničke skupine polažu pravo na vlastitu državu koja se proteže cijelim ili dijelom istog teritorija, i b) kada im se čini da ovo polaganje prava ima stvarnu legitimnost i realnu šansu ostvarenja.* Skoro svi opasni slučajevi bietnički su slučajevi u kojima su obje skupine prilično moćne i gdje, suprotstavljene težnje za političkim suverenitetom pronalaze oslonac u prilično starim osjećajima etničke različitosti – iako ne u onome što se inače naziva *drevnom mržnjom*. Etničke različitosti se upornim suprotstavljenim pozivanjem na politički suverenitet pogoršavaju do stvarne mržnje i do opasnih faza čišćenja. Osobno, razlikujem četiri glavna izvora moći u društvu: ideološki, ekonomski, vojni i politički. Ubilačko etničko čišćenje tiče se prvenstveno *političkih odnosa moći*, iako u svom razvoju ono može također sadržavati ideološke, ekonomske i, naposljetku, vojne odnose moći. Moje objašnjenje etničkih sukoba u osnovi je političko.

4. *Granica je ubilačkog čišćenja dosegnuta kada se odigra jedan od dva moguća scenarija. (4a) Manje moćna strana pronašla je povod za to da se bori umjesto za to da se pokori (a pokoravanje smanjuje*

smrtonosnost sukoba) u tome što vjeruje da će dobiti pomoć izvana – obično od susjedne države, možda njezine etničke domovine (kao u Brubakerovu modelu, 1996). U ovom scenariju obje strane polažu političko pravo na isti teritorij i obje vjeruju da imaju resurse kojim će ga ostvariti. Tako je, primjerice, bilo u slučajevima Jugoslavije, Ruande, Kašmira i Čečenije. Trenutni rat SAD-a protiv terorizma pokušava ukloniti takvu vanjsku potporu nazivajući je *terorizmom* (v. 17. poglavlje). (4b) *Jača strana vjeruje da ima toliko nadmoćnu vojnu moć i ideološki legitimitet da može silom stvoriti vlastitu čistu državu bez preuzimanja velikog fizičkog i moralnog rizika*. Ovako je bilo u slučajevima kolonijalnih doseljenika kao što ćemo kasnije vidjeti u slučajevima Sjeverne Amerike, Australije i naroda Čerkeza. Armenski i židovski slučajevi kombiniraju ova dva scenarija s obzirom na to da su dominantni Turci i Nijemci vjerovali da moraju prvi napasti kako bi spriječili slabije armenske i židovske strane u sklapanju saveza s daleko opasnijim vanjskim snagama. Sve ove strašne mogućnosti nastale su interakcijom dviju strana. Ne možemo objasniti ovakvu eskalaciju samo putem postupaka i vjerovanja počinitelja. Trebamo promotriti interakciju između počinitelja i žrtve – i također interakciju s drugim skupinama. Stoga što malo ujednačenih biotničkih situacija rezultira ubilačkim čišćenjem. Jedna ili obje strane moraju se odlučiti boriti radije nego pomiriti ili služiti manipulacijom, a taj je odabir neuobičajen.

5. Prelazak preko granice u čin ubilačkog čišćenja pojavljuje se tamo gdje se država koja ima suverenitet nad spornim teritorijem podijelila u frakcije i radikalizirala, i to usred nestabilne geopolitičke situacije koja obično rezultira ratom. U takvim političkim i geopolitičkim krizama odjednom se pojavljuju radikali koji pozivaju na stroži odnos prema zamisljenim etničkim neprijateljima. Ustvari, tamo gdje je etnički sukob između suprotstavljenih skupina prilično star, taj je sukob obično na neki način ritualiziran, cikličan i stavljen pod kontrolu. Suprotno tomu istinsko je ubilačko čišćenje neočekivano, u početku nenamjeravano i proizlazi iz međusobno nepovezanih kriza poput rata. Obrnuto tomu, u slučajevima gdje države i geopolitike ostaju stabilne, čak i ozbiljne etničke napetosti i nasilje imaju sklonost biti ciklični i stavljeni pod kontrolu na nižim razinama nasilja – kako vidimo u 16. poglavlju na slučaju suvremene Indije. Ali tamo gdje su političke institucije nestabilne i pogođene ratom, nasilje može dovesti do masovnih umorstava – kao što to pokazuje Harffovo (2003) istraživanje političkih čišćenja diljem svijeta.

Postoje različiti oblici političke nestabilnosti. Neke su se države fragmentirale i podijelile u frakcije (kao država Hutua u Ruandi); druge su bile osvojene i nanovo ustrojene, odlučno obuzdavajući disidente i frakcionalizam (kao nacistička država). U nekim sasvim novim državama

ujedinjenje je bilo vrlo neujednačeno (kao u novoj bosanskoj i hrvatskoj državi). Ali ovdje ne pričamo o stabilnim i kohezivnim državama, bilo demokratskim, bilo autoritarnim. Uglavnom se ne radi ni o propalim državama za koje su politolozi pokazali da su najizglednija poprišta građanskog rata (Kongo na početku 21. stoljeća je iznimka). Etničko čišćenje je u svojim najubilačkim fazama obično vodila država, a za to je potrebna određena koherentnost i sposobnost države.

6. *Ubilačko čišćenje rijetko je početna namjera počinitelja.* Rijetko se nađu zli genijalci koji od samoga početka kuju spletke o masovnim umorstvima. Čak ni Hitler nije to radio. Ubilačko čišćenje obično se pojavljuje kao nekakav plan C koji je razvijen tek nakon što prve dvije reakcije na zamišljenu etničku prijetnju nisu uspjele. Plan A obično predviđa pažljivo planirano rješenje u vidu kompromisa ili izravnog potiskivanja. Plan B je radikalnija represivna prilagodba na neuspjeh plana A, brzopletije zamišljena tijekom rastućega nasilja i određene političke destabilizacije. Kada nijedan od dva plana ne uspije, neki planeri će još više radikalizirati. Da bismo razumjeli ovaj ishod, moramo analizirati nenamjeravane posljedice niza interakcija koje su otvorile prostor eskalaciji. Ovi uzastopni planovi mogu sadržavati i logične i kontingentnije eskalacije. Počinitelji mogu veoma rano biti ideološki predodređeni za to da se žele riješiti etničke vanjske skupine i, kada blaže metode zakažu, oni skoro pa logično pojačavaju s predanom odlučnošću da nadiđu svaku prepreku putem sve radikalnijih metoda. Tako je bilo u slučaju Hitlera i njegovih pokornih sluga: 'Konačno rješenje židovskog pitanja' čini se manje kao nesretan slučaj, a više kao logična eskalacija ideologije koja beskrupulozno nadilazi sve prepreke na svom putu. Međutim kod Mladih Turaka se konačno rješenje armenskog problema čini mnogo kontingentnijim, proizlazeći iz onoga što im se činilo kao nagla i očajna situacija u 1915. godini.

Moralno je nelagodno ovako umanjiti značaj namjernosti zločina i to me često dovodi u raspravu s onima koji govore u ime žrtava. Genocidi Židova, Armenaca, Tutsija, nekih domorodačkih naroda i drugih bili su namjerno ostvareni. Dokaza je pregršt. Ali preživjele žrtve vole naglasiti predumišljaj njihovih zločinaca. To vjerojatno najviše proizlazi iz njihove potrebe da pronađu smisao u svojim patnjama. Što može biti gore od toga da takve krajnje patnje smatramo nesretnim slučajem? U *Kralju Learu* Edgar o svojim patnjama kaže: 'Što od muha rade objesni dječaci, to od nas čine bozi.'² To smatram intrigantnom teorijom ljudskog društva, ali

2 Citirano po Milanovićevu prijevodu Shakespearea: *Tragedije* (2004), izdavač Globus Media. Čitatelja kojega zanima ovaj citat upućujem na 4. čin u kojem navedeni citat izgovara Gloster (ipak se ne radi o Edgaru). (op. prev)

sumnjam da tako misle i mnoge žrtve. Nije da stvarno zagovaram tezu da je ubilačko čišćenje slučajno, samo da je daleko kompleksnije i kontingentnije nego što si to teorije usmjerene na pitanje krivnje dopuštaju priznati. Ono se naposljetku izvršava namjerno, ali put do oslobađanja te namjere obično je zaobilazan.

7. Postoje tri glavne razine počinitelja: a) radikalne elite koje vode stranku – državu; b) skupine vojnika koje formiraju nasilne paravojske i c) skupine pristaša koje pružaju masovnu, mada ne i većinsku javnu potporu. Elite, vojnici i skupine pristaša obično su oni nužni da bi došlo do ubilačkoga čišćenja. Ne možemo jednostavno okriviti zlonamjerne vođe ili cijele etničke skupine. Time bismo vođi pripisali uistinu magijske moći manipulacije ili bismo narodu pripisali zaista izvanrednu jednodušnost. Obje pretpostavke kose se sa svim što sociolozi znaju o prirodi ljudskih društava. U svim su mojim slučajevima određene elite, vojnici i skupine pristaša međusobno povezane na prilično kompleksne načine, oblikujući društvene pokrete koji (kao i drugi društveni pokreti) utjelovljuju svakodnevne odnose moći. Moć se provodi na tri različita načina: provode je elite odozgo prema dolje, pučki pritisci odozdo prema gore i paravojske prisilno postrance. Ovi pritisci uzajamno djeluju i time stvaraju svakodnevne odnose poput onih kakvi se mogu naći u svim društvenim pokretima – to pogotovo vrijedi za odnose hijerarhije, drugarstva i karijere. Ovo ima velik utjecaj na motive počinitelja, kao što ćemo uskoro vidjeti.

Pojam 'skupine pristaša' ukazuje nam na to da ubilačko čišćenje ima jači odjek u zajednicama koje su sklonije kombinaciji nacionalizma, nasilja i etatizma. Glavne su skupine pristaša etničke izbjeglice i ljudi iz ugroženih graničnih područja; oni čija egzistencija i vrijednosti u većoj mjeri ovise o državi; oni koji žive i rade izvan glavnih sektora ekonomije gdje se stvara klasni sukob (gdje je veća sklonost klasnom nego etnonacionalističkom tipu konflikta); oni koji su socijalizacijom prihvatili fizičko nasilje kao način rješavanja društvenih problema ili postizanja osobnog napretka – to su, recimo, vojnici, policajci, kriminalci, huligani i sportaši; i oni koji su skloni ideologiji mačizma – mladi muškarci koji teže afirmaciji u svijetu, a koje često vode stariji muškarci odgojeni u vremenu ranijih faza nasilja. Stoga glavne osi stratifikacije koje su uključene u pokrete čišćenja čine regija, ekonomski sektor, rod i dob. Radikalni etnonacionalistički pokreti obično imaju normalnu klasnu strukturu: vođe dolaze iz gornje ili srednje klase, članovi organizacije dolaze iz niže donje klase – dok pravi prljavi posao najčešće odrađuje radnička klasa. Razmotrit ću motivacije, karijere i interakcije svih ovih skupina.

8. Naposljetku, *obični su ljudi dovedeni do počinjenja ubilačkog etničkog čišćenja putem normalnih društvenih struktura*, i njihovi motivi su veoma 'obični'. Da bismo razumjeli etničko čišćenje, potrebna nam je sociologija moći više nego posebna psihologija počinitelja kao poremećenih i psihotičnih ljudi – iako neki mogu biti i to. Kako psiholog Charny (1986: 144) navodi, 'masovni ubojice iz povijesti čovječanstva većinom su obična ljudska bića – ono što nazivamo normalnim ljudima prema trenutno prihvaćenim standardima profesija za duševno zdravlje'.

Smješteni u analogne situacije i slično društveno okruženje, vi i ja bismo također mogli počiniti ubilačko etničko čišćenje. Nijedna etnička grupa ili nacija nisu imune na to. Mnogi Amerikanci i Australci počinili su ubilačka čišćenja u prošlosti; neki Židovi i Armenci – najveće žrtve 20. stoljeća – nedavno su počinili strahote Palestincima i Azerima (i obrnuto, neke su od tih grupa žrtava također počinitelji). Ne postoje kreposni narodi. Religije često naglašavaju prisutnost izvornoga grijeha u svim ljudima, ljudsku sposobnost za zlo. Zaista, smješteni u prave okolnosti i skupine pristaša, skoro svi smo sposobni počiniti takvo zlo – možda čak i uživati u tome. Ali izvorni grijeh ne bi bio dovoljno objašnjenje jer se naš potencijal za činjenje zla ostvaruje jedino u okolnostima navedenima u ovoj knjizi. U slučaju čišćenja, ove su okolnosti manje primitivne ili drevne, a više moderne. Nešto je u modernitetu što otpušta baš ovo određeno zlo u masovnim razmjerima.

S obzirom na neurednost i jedinstvenost svakoga društva, moje teze ne mogu biti znanstveni zakoni. Čak se ni slučajevi koje analiziram u njih sasvim ne uklapaju. Na primjer, nacistički genocid ne uklapa se posve u treću tezu zato što Židovi nisu tražili suverenitet nad ijednim dijelom Njemačke. U sedmom poglavlju iznosim modificiranu, indirektnu verziju treće teze prema kojoj se njemačkim etnonacionalistima činilo da su Židovi sudionici u urotničkim zahtjevima za političkim suverenitetom drugih skupina (pogotovo tzv. judeo-boljševici). U analizi svakog pojedinog slučaja razmotrit ću do koje mjere se moje teze mogu primijeniti, ukazujući na nužna odstupanja i modifikacije. Drugo i treće poglavlje iznose kratku povijest čišćenja do modernih vremena, ukazujući na to kako je etničko čišćenje u početku bilo iznimno rijetko da bi zatim postalo endemsko za svijet Europljana, isprva na prilično blage načine koji su bili podređeni klasnim sukobima. Masovna umorstva bila su sveprisutna, iako neobičajena tijekom najvećeg dijela ljudske povijesti. Ali ubijanje s ciljem uklanjanja ('čišćenja') naroda bilo je rijetko u ranijim stoljećima. Stvari su postale opasnije pojavom religija spasenja, zatim i usponom vladavine naroda. Empirijska jezgra ove knjige sastoji se od niza proučavanja najgorih

izljeva modernog ubilačkog čišćenja. U svakom od njih krećem od općenitih uzroka nastanka zone opasnosti do događaja koji su pospjeli početak čišćenja i zatim do konkretnih procesa i počinitelja ubilačkog čišćenja.

Moja analiza mora se suočiti s dva problema ove metode. Ubilačko je čišćenje, srećom, rijetko. Kako možemo generalizirati na temelju tako malog broja slučajeva? Zar ne bi uzroci mogli biti jedinstveni za svaki slučaj? U nekoj mjeri to stoji. Nacisti i njihova mržnja prema Židovima jedinstveni su. Isto vrijedi za Tutsije i Hutue u Ruandi koji se, nakon višestoljetnog zajedničkog života u cijeloj zemlji, nisu mogli povući na svoj vlastiti, matični teritorij. Svi moji slučajevi sadrže svoje osobitosti koje moram uvažiti. Drugo, razmatranjem samo ovih slučajeva pokrio bih samo one slučajeve koji eskaliraju do masovnih umorstava, pritom zanemarujući brojnije slučajeve u kojima su se etničke napetosti primirile. To bi bilo ono što znanstvenici nazivaju *uzorkovanjem prema zavisnoj varijabli*. Stoga 16. poglavlje razmatra suvremenu Indiju i Indoneziju kako bismo vidjeli zašto pojedina etnička suparništva dovode do različitih stupnjeva nasilja. Naposljetku 17. poglavlje ponovno sagledava moje teze i razmatra tendencije u današnjemu svijetu.

DEFINIRANJE POJMOVA: ETNICITET, NACIJA, ETNIČKO ČIŠĆENJE

Etnicitet nije objektivan. Etničke skupine obično su definirane kao skupine koje dijele zajedničku kulturu i zajedničku baštinu. Ipak, kultura je neodređena, a baština je obično fiktivna. Zajednička kultura može označavati relativno jasne značajke poput zajedničke religije ili jezika. Ali može biti i tek tvrdnja o zajedničkom načinu života – što se ne može precizno definirati. Zajednička baština mitska je za svaku skupinu veću od klana ili obitelji (ono što ću nazvati *mikroetnicitetom*). Buduća upotreba DNK analize vjerojatno će pokazati da relativno nepokretne populacije u značajnoj mjeri dijele nasljedne osobine, ali to neće vrijediti za većinu velikih skupina koje se pozivaju na etničko zajedništvo. Narodi koji se nazivaju Srbima, Nijemcima ili Škotima zapravo potječu od mnogo manjih doseljeničkih skupina koje su se selile uokolo i ulazile u brakove sa svojim susjedima. Ideje o zajedništvu većih grupa zapravo združuju brojne skupine različitoga porijekla. Ova knjiga govori o tim *makroetnicitetima* koji su oblikovani onim društvenim odnosima među koje ne spadaju biologija ili krvno srodstvo. Nijedan etnički sukob koji ovdje razmatramo nije prirodan ili praiskonski. Oni i njihovi sukobi društveno su stvoreni.

Stvoreni su na različite načine. Zajednički je jezik bitan u ujedinjenju Nijemaca, ali ne i Srba (koji dijele jezik s Hrvatima i Bošnjacima). Religija je bitna za Srbe (njihovo ih pravoslavlje razlikuje od Hrvata, Bošnjaka i Albanaca), ali ne i za Nijemce (podijeljene u katolike i protestante). Teorije civilizacije i rase pomogle su Europljanima da zadobiju osjećaj da su civilizirani, potom i da su bijeli, nasuprot pripadnicima koloniziranih naroda. Ekonomska dominacija ili podređenost mogu oblikovati identitete, a to može i vojna moć. Imperijalni osvajači često kreiraju makroetnicitete tako da dodijele određene uloge skupinama za koje procijene da pripadaju pojedinom narodu ili plemenu. Naposljetku zajednička je politička povijest nezavisne države ili pokrajine od sveopće važnosti – kao za Škote koji se ne razlikuju od Engleza jezikom ili vjerom, nego različitom političkom poviješću. S obzirom na ovu raznolikost, pouzdanije je definirati etnicitet subjektivno, putem pojmova koje oni sami i/ili njihovi susjedi koriste.

Etnicitet je skupina koja za sebe smatra, ili za koju smatraju drugi, da posjeduje zajedničku baštinu i kulturu. Stoga je *etničko čišćenje* odstranjivanje članova jedne takve skupine od strane druge takve skupine iz prostora kojeg oni smatraju svojim. *Nacija* je takva skupina koja također ima i političku svijest te si prisvaja kolektivna politička prava na danom teritoriju. *Nacionalna država* nastaje tamo gdje takva skupina ima svoju suverenu državu. Nije nužno slučaj da samosvjesne nacije posjeduju ili žele nacionalnu državu. Neke zahtijevaju samo lokalnu autonomiju ili posebna prava unutar šire multietničke države.

Etničke se skupine odnose jedna prema drugoj na brojne načine, a većina njih ne uključuje ubijanje. Od pojave globalnih informacijskih medija, nekoliko je slučajeva koji uključuju masovna umorstva bilo utisnuto u našu svijest. Srećom, takvih je slučajeva malo. Afrički se kontinent u zapadnim medijima uglavnom pojavljuje samo zbog loših vijesti. Ali postoji tek nekoliko afričkih slučajeva ubilačkoga etničkog čišćenja – na kontinentu na kojemu su sve države multietničke. Fearon i Laitin (1996) procjenjuju da se slučajevi ozbiljnoga etničkog nasilja susreću u manje od 1% svih multietničkih sredina zabilježenih u Africi. Tablica 1.1 pokazuje stupnjeve nasilja te stupnjeve čišćenja u etničkim odnosima. To nam omogućuje da razlikujemo ubilačko etničko čišćenje od neubilačkoga čišćenja, kao i od izljeva masovnog nasilja i ubijanja čija svrha nije bilo etničko čišćenje. Ono se odnosi samo na nasilno čišćenje civila, ne računajući pritom masovna ubijanja koja su obično legitimirana ratnim pravilima.

Tablica 1.1 sadrži dvije dimenzije: mjeru do koje je skupina uklonjena (očišćena) iz zajednica i mjeru do koje je nasilje korišteno da bi se to postiglo. Sjetite se da, stoga što su etničke skupine definirane kulturom, one

moгу biti uklonjene nestankom svoje kulture, čak i ako nije bilo fizičkog uklanjanja ljudi. Narod može promijeniti svoj kulturni identitet. Ali neću prkositi uobičajenom razumijevanju pojma etničkoga čišćenja tako da u njega ubrojim i puku kulturnu eliminaciju, osim što ću u takvim slučajevima staviti navodnike uz riječ ‘čišćenje’ – kao što to činim u ovoj tablici. Ali važno je razlikovati različite oblike koje čišćenje i ‘čišćenje’ mogu poprimiti.

Pojmovi u tablici 1.1 koristit će se u ostatku ove knjige. Prvi red tablice započinje politikama koje ne sadrže značajno nasilje. Red 1, stupac 1 sadrži idealan način postupanja s etničkim razlikama, putem jednakog odnosa i poštovanja prema svim etničkim skupinama – *multikulturalizma*. Neke multikulturalne države jednostavno ignoriraju etnicitet, odnoseći se jednako prema svim ljudima bez obzira na njihov etnicitet. Njihovi ustavi ne spominju posebna prava etničkih grupa, a političke stranke i društveni pokreti (izuzev onih kulturnih) ne vežu se uz etnicitete. Ovo je uobičajeni ideal u zemljama s etnički raznolikom imigracijom, poput SAD-a i Australije.

TABLICA 1.1 Vrste nasilja i čišćenja u odnosima između skupina

VRSTE NASILJA	VRSTE ČIŠĆENJA		
	BEZ ČIŠĆENJA	DJELOMIČNO ČIŠĆENJE	POTPUNO ČIŠĆENJE
1. Bez nasilja	1. Multikulturalizam /tolerancija 2. Konsocijacija /konfederacija	Djelomično napuštanje identiteta, npr. dobrovoljnim preuzimanjem službenog jezika	Dobrovoljna asimilacija
2. Institucionalna prisila	Diskriminacija	1. Službena jezična ograničenja 2. Segregacija	Suzbijanje kulture
3. Regulativno potiskivanje	Selektivno regulativno potiskivanje	1. Djelomično regulativno potiskivanje jezika i kulture vanjske skupine 2. Regulativno naseljavanje/ raseljavanje vanjske skupine	1. Potpuno regulativno suzbijanje jezika i kulture vanjske skupine 2. Razmjene populacije 3. Regulativne deportacije i emigracije zbog pritiska
4. Nasilno potiskivanje	Regulativno potiskivanje bez selekcije	1. Pogromi, pobune u zajednici, neki oblici silovanja 2. Nasilno naseljavanje/ raseljavanje	1. Divlje deportacije i emigracije 2. Biološko: sterilizacija, prisilni brakovi, neki oblici silovanja
5. Masovne smrti bez predumišljaja	Slučajni rat, građanski rat i revolucionarni projekti, bratoubojstvo	Beščutni rat, građanski rat i revolucionarni projekti	Etnocid
6. Masovna ubijanja s predumišljajem	Primjerno potiskivanje, potiskivanje građanskim ratom, sistematična ponavljanja	1. Prisilno obraćenje 2. Politicid 3. Klasocid	Genocid

NAPOMENA Tamnije ćelije označavaju jezgru područja ubilačkog čišćenja o kojemu se raspravlja u ovoj knjizi; svjetlije ćelije označavaju granična područja koja se povremeno spominju.

Budući da takve imigrantske skupine ne mogu uputiti plauzibilan zahtjev za vlastitom državom, one ne predstavljaju nikakvu prijetnju postojećem stanju i ustav može bez problema zanemariti njihov etnicitet. Stoga mnogi ljudi u SAD–u teže kulturi koja je multikulturalna, ali i politici koja je etnički slijepa. Njihove politike se onda bave klasom, regijom, rodnom itd., a ne etnicitetom.

Stvari su različite u potencijalno opasnim situacijama u kojima etničke grupe dominiraju na odvojenim područjima ili na neki drugi način teže vlastitoj državi ili lokalnoj autonomiji. Multikulturalnim idealima teško je ostati etnički slijepima u ovakvoj političkoj areni. Oni ne ignoriraju etnicitet, nego ga eksplicitno ugrađuju u ustav kolektivnim zajamčenim pravima za različite etnicitete. To je moguće putem *konfederalnih* metoda (eticiteti imaju određeni stupanj lokalne kontrole, kao u suvremenoj Nigeriji) ili putem *konsocijalnih* metoda (garantirana im je podjela moći u središtu, kao u Belgiji). Takvi ustroji služe povezivanju svih većih skupina u državu. Ovdje se politike bave etnicitetom, kao i klasom, regijom, rodnom itd., ali s nadom da će biti politike etničkog kompromisa. Programi su pozitivne diskriminacije mnogo blaža, liberalnija verzija koja garantira zaštitu vanjskim grupama na individualnoj razini. *Tolerancija* je slabija i uobičajenija varijanta prepoznavanja realnosti multikulturalizma. Tolerancija implicitno pretpostavlja da imamo negativne osjećaje prema vanjskoj grupi, ali da ih se silno trudimo potisnuti. Nažalost, ove su politike najčešće idealne, a ne realne. Većina etničkih odnosa nije ovako tolerantna.

Sljedeća dva stupca prvog reda označavaju slučajeve u kojima etničke skupine slabe ili nestaju bez nasilja, očišćene, ali uz pristanak. To se dogodilo u kasnijim fazama etničke homogenizacije u zapadnoj Europi. Do sredine 19. stoljeća u Francuskoj i Britaniji te su države trebale primijeniti malenu količinu prisile kako bi uklonile manjinske jezike. Manjine su prihvatile da je njihov vlastiti lokalni jezik – recimo, bretonski ili velški – zastario i da lišava njihovu djecu šanse za uspjeh u modernome društvu. Većina imigranata u SAD–u i Australiji jednako tako dobrovoljno usvaja engleski jezik, ne uči svoju djecu izvornom jeziku i napušta mnoge druge etničke kulturne prakse. Njihovi potomci mogu zadržati jedino sentimentalni osjećaj bivanja Nijemcem, Slovakom ili Velšaninom. Tako *dobrovoljna asimilacija* dovodi do očišćenog društva ne putem neprijateljskih činova dominantne grupe, nego pozitivnim poticajima. Bijeli imigranti u SAD–u ili Australiji izgubili su najveći dio svog ranijeg etničkog identiteta tako što su težili ekonomskom i statusnom uspjehu i društvenom konformizmu čime su postali Amerikanci ili Australci. Ovo je prilično bezbolan

i rubni slučaj čišćenja na koji se žale samo oni koji drže do očuvanja tradicionalnih kultura. Zaista, izraz čišćenje (čak i pod navodnicima) ovdje bi mogao biti neprikladan.

Red 2 sadrži prvu eskalaciju nasilja, *institucionalnu prisilu*. *Diskriminacija* je vjerojatno najučestalija politika od svih navedenih. Ona ograničava prava vanjske skupine, ali dopušta njezinim članovima da zadrže svoj etnički identitet. U diskriminaciju obično uvrštavamo pristranost pri zapošljavanju, pristrano odbijanje financiranja stambenih četvrti, negativne kulturne stereotipe, uvredljivo ponašanje i policijsko maltretiranje. Većina država diskriminira neke manjine. Afroamerikanci i dalje trpe diskriminaciju 150 godina nakon ukidanja ropstva i 50 godina nakon pokreta za građanska prava. Uzmimo kao primjer prekršaj koji se u SAD-u cinično naziva *'driving while black'* kada policajac zaustavlja crnca jer vozi 'predobar' auto. Svaku takvu diskriminaciju treba osuditi, ali to je i dalje bolje od onoga što slijedi u ostatku tablice.

Teška diskriminacija može ograničiti pravo glasa, prava na obrazovanje, na korištenje javnih ureda ili na imovinu. Dominantna skupina može prisiliti vanjsku skupinu na korištenje njezina jezika tako što ga učini službenim u obrazovanju i u javnoj sferi. *Segregacija* je geografsko, djelomično čišćenje: vanjska je skupina getoizirana u aparthejdu ili u ropskim uvjetima. Ovo može biti daleko veće ugnjetavanje od blažih oblika potpunoga čišćenja. Na kraju krajeva, mnogi bi robovi voljeli pobjeći od svoga ugnjetavanja (što bi dovelo do čišćega društva), ali im je to silom onemogućeno. Ovdje etničke i klasne politike idu jedna uz drugu. Apartheid u Južnoj Africi imao je skoro normalnu klasnu politiku unutar bijele populacije i neke njezine tragove unutar afričkih i crnih zajednica, ali rasa je dominirala politikom u cjelini.

Sljedeći stupac, 'suzbijanje kulture', sadrži potpuno čišćenje, iako samo putem institucionalne prisile. Javne institucije suzbijaju kulturu vanjske skupine čiji identitet tako biva prisilno asimiliran u dominantnu skupinu. Jezik skupine može biti zabranjen u školama i uredima, njezina religija zabranjena, njezina prepoznatljiva prezimena zakonom izmijenjena. Iako je prisilno, ono je najčešće legalno i ne uključuje veliku upotrebu fizičke sile, osim da bi se ugušio raštrkani otpor toj politici (čime se bavi sljedeći red). Takvo suzbijanje rijetko se kad smatra etničkim čišćenjem, pogotovo ako je uspješno provedeno. Zatim, nakon što prođe neko vrijeme, moguće je da nijedna skupina to generalno neće pamtit kao čišćenje – kao u primjeru asimilacije Velšana u britanski identitet koji uvelike definiraju Englezi. Velški narod općenito je ponosan na ono za što vjeruje da su zadržali od velške kulture, a ne na vjerojatno veći broj

kulturnih elemenata koje su izgubili. Još je jedan primjer praktički potpuna asimilacija Provansalaca i Akvitanaca u francuski identitet. Mnogi članovi vanjske skupine mogu reagirati emigriranjem, kao što su to u velikome broju napravili Irci. To je također dijelom prisilni, a dijelom dobrovoljni oblik čišćenja.

Fizičko nasilje počinje u redu 3 koji sadrži *selektivno regulativno potiskivanje*. ‘Selektivno’ znači da je usmjereno na disidente, najčešće na prosvjednike protiv politike iz reda 2. ‘Regulativno’ znači da je potiskivanje i dalje unutar poretka te se odvija provođenjem zakona putem rutiniranih legitimnih sredstava – iako ovo obično sadrži određenu količinu fizičkog nasilja. Prvi stupac sadrži potiskivanje usmjereno na prosvjednike; drugi eskalira do pokušaja da se potisne dio identiteta vanjske grupe. Taj stupac također uključuje regulativno izdvajanje doseljenika iz dominantne skupine, izmještajući domorodačku vanjsku skupinu iz njihovih domova, iako ne i iz društva u cjelini. Primjer toga bio bi naseljavanje škotskih protestanata na farmama Ulstera od 17. stoljeća nadalje pri čemu je prisilno izmješteno tisuće irskih katoličkih farmera. Treći stupac nas dovodi do *potpunog regulativnog suzbijanja kulture, razmjena populacije i regulativnih deportacija i emigracija*, širokog raspona čišćenja koje vodi država, prisilnih, ali često ne vrlo nasilnih. Politike o kojima smo dosad raspravljali obično su se provodile u relativno stabilnim državama koje su vjerovale da samo provode slovo zakona.

U redu 4 susrećemo se s ozbiljnim fizičkim nasiljem. U prvom stupcu ono ostaje rutinirano i unutar poretka. *Regulativno potiskivanje bez selekcije* usmjereno je na skupine unutar kojih se nalaze prosvjednici, demonstranti, pobunjenici ili teroristi te primjenjuje veoma okrutnu službenu kaznu kako bi prisililo glavni dio skupine na predaju. Ako je ovo dio rutine, države će unajmiti specijalizirane paravojske čija imena postaju ozloglašena među vanjskim skupinama – poput Kozaka ili ‘Black and Tans’ u Irskoj. Sljedeća dva stupca sadrže manje kontrolirano nasilje. Eskalacija do nasilnoga djelomičnog čišćenja uključuje naseljavanje/raseljavanje, kao u većini europskih kolonizacija te *pogrome* i pobune u zajednici, različite oblike nasilja kratkog vijeka, uključujući nered i pljačku uz ponešto ubojstava i silovanja, vođenih različitim motivima: državna tijela pokušavaju premjestiti političke napetosti na vanjske skupine; lokalni stanovnici uživaju u pljačkanju, nasilju i silovanju; provoditelji etničkog čišćenja pokušavaju potaknuti paniku i bijeg. Pogromi obično potiču određenu emigraciju. Žrtve su obično bili Židovi, Armenci i Kinezi. Sljedeća eskalacija dovodi do *divlje deportacije i emigracije* što sadrži dovoljno brutalnosti da uvjeri članove vanjske skupine da pobjegnu – kao

u bivšoj Jugoslaviji posljednjih godina. Čišćenje više vezano uz rasu može sadržavati i posebne *biološke* politike. Ovdje se vanjskoj skupini priječi reprodukcija bilo putem ograničavanja brakova, bilo putem seksualnih politika što zna eskalirati i do prisilne sterilizacije ili do silovanja s ciljem onemogućavanja žene da rodi dijete koje nosi identitet vanjske skupine. Biološko čišćenje fokusira se na žene iz očitih razloga: majčinstvo je pozvano, a očinstvo je tek pretpostavljeno.

Red 5 sadrži eskalaciju do nasilja u kojemu su masovne smrti nenamjeravana posljedica politike dominantne skupine. Prvi stupac sadrži *pogreške* politike, često kao ishod podvrgavanja etničkih skupina radnim uvjetima na koje nisu prilagođeni, ili kao plod revolucionara koji pokušavaju postići velike društvene promjene putem budalaste politike – npr. ‘Veliki korak naprijed’ u Kini koji je nenamjerno ubio milijune. Pretpostavka je da će se, jednom kada se shvati pogreška, takva politika napustiti i vanjska skupina neće biti izbrisana. Ovdje ne želim opravdavati počinitelje jer broj mrtvih može biti ogroman. Većina velikih pogrešaka graniči sa sljedećom kategorijom označenom kao kategorija *bešćutne* politike. Njoj ubijanje vanjske skupine nije izravan cilj, ali dominantna skupina ima toliko negativne nazore o vanjskoj skupini da ne mari previše ako se to i dogodi. Tomu nije posve tako u slučaju vodstva ‘Velikog koraka naprijed’, ali njezina sporost u reagiranju na katastrofu pokazuje relativan manjak brige za živote žrtava. Ratovi i građanski ratovi uvelike se dodiruju s bešćutnom kategorijom, pogotovo kod uništenja civilnog stanovništva putem pustošenja zemlje ili bombardiranja gradova. Granični je slučaj prva španjolska kolonizacija Karipskih otoka. Dok su kolonijalisti shvatili koji su utjecaj imali na domoroce, praktički su svi domoroci već bili mrtvi, što čini ovaj slučaj čistim etnocidom.

Etnocid označava nenamjeravano brisanje skupine i njezine kulture. Ono je obično veoma bešćutno i dominantna skupina može čak i toplo dočekati eliminaciju vanjske grupe. Etnocid predstavlja glavnu točku u mnogim užasnim sukobima između kolonijalnih doseljenika i domorodačkih skupina pri čemu je većina smrtnih slučajeva bila posljedica bolesti koje su dominantni unijeli u vanjsku skupinu, još pogoršanih životom u rezervatu i groznim radnim uvjetima kojima namjera nije bila ubiti, ali koji su iscrpili domoroce skoro do smrti. Više o tome u četvrtom poglavlju.

Naposlijetku, red 6 sadrži masovna ubijanja civila s predumišljajem. Većinu okrutnijih imperijalnih osvajačkih politika u povijesti bih okarakterizirao kao *primjerno suzbijanje* – npr. ‘poharati cijeli grad oštricom mača’ kako bi se zastrašilo ostale gradove da se pokore. Nedavne vojne kampanje sastojale su se i od proizvoljnoga bombardiranja gradova poput

Dresdena, Tokija i Hirošime. Rimljani su ponekad *desetkovali*, ubijajući svaku desetu osobu pobunjeničke populacije. Na Balkanu 1904-ih, nje-mačka je vojska ubila po 50 lokalnih civila za svakoga Nijemca kojega su ubili gerilci. Pobunjenici i teroristi obično su spremni na manje okrutnosti ovoga tipa, iako je napad 11. rujna bio vrlo velika okrutnost. Danas bi se svako primjerno suzbijanje teoretski moglo krivično goniti po međunarodnom pravu kao ratni zločin ili zločin protiv humanosti – iako se onima koji pobijede u ratu rijetko kada sudi. Građanski ratovi obično sadrže veća ubijanja civila nego međunarodni ratovi.

Zatim dolaze masovna ubojstva kojima je namjera djelomično či-šćenje. *Prisilno obraćenje* nudi jednostavan izbor: ‘Preobrati se ili umri’, kako su Srbima rekle hrvatske katoličke ustaške snage tijekom Drugog svjetskog rata. U pogromima se Židovima često nudio takav izbor. Ne-ki članovi vanjske skupine ubijeni su ili zato što su se opirali ili zato što su počinitelji željeli pokazati da je taj odabir ozbiljna stvar. Ali većina bi preživjela – očišćena od religije, ali ne i od cjelokupne kulture. *Politicid*, nedavno skovani pojam, označava ubijanje u kojemu ciljanu skupinu čine cjelokupno vodstvo i potencijalna liderska klasa iz neke općenito viktimizirane skupine koja izaziva strah (kako su to definirali Harff i Gurr, 1988: 360). Ovo se može preklapati s primjernim suzbijanjem iako politicid ima izraženiju namjeru čišćenja. Cilj je brisanja lidera i intelektualaca potkopavanje kulturnoga identiteta vanjske skupine, dok gradovi koje se putem primjernoga suzbijanja primoralo na pokoravanje ipak mogu zadržati svoj identitet. Ubijanjem svih obrazovanih Poljaka nacisti su namjeravali izbrisati poljski kulturni identitet, kao što su burundijski Tut-siji ubijanjem obrazovanih Hutua namjeravali izbrisati njihov kulturni identitet.

Dodajem pojam koji sam sâm skovao, *klasicid*, kako bih označio namjerno masovno ubijanje cijelih društvenih klasa. Budući da on može biti ubilačkiji od prisilnoga obraćenja ili politicida, u tablici sam ga smjestio bliže, ali ne u kategoriju genocida. Crveni Kmeri bili su najgori počinitelji; staljinisti i maoisti su, pak, imali kratke izljeve klasicida. Za klase koje su bile žrtve držalo se da su nepopravljivi neprijatelji. Izgleda da je klasicid svojstven ljevičarima stoga što jedino oni mogu doći u isku-šenje da povjeruju kako mogu bez protivničkih (‘eksploatirajućih’) klasa. Desničarski režimi kapitalista i zemljoposjednika uvijek su razumjeli da im trebaju radnici i seljaci koji će raditi za njih. Stoga su indonezijska voj-ska i islamska paravojska tijekom 1965. i 1966. izvršile masovno ubojstvo najmanje 500 000 indonezijskih simpatizera komunizma koje je, iako je većinom zahvatilo siromašne seljake, bilo usmjereno na političkog, a

ne klasnog neprijatelja – na komuniste, a ne na seljake ili radnike. To je bio politucid, a ne klasicid. U komunističkim režimima kao što su Crveni Kmeri, ili pod staljinizmom i Maom, klasicid se isprepleo s pogreškama i bešćutnošću. Sve se troje može voditi kao ratni zločin ili zločin protiv humanosti.

Na kraju dolazi *genocid*, pojam koji je 1944. smislio poljski odvjetnik Raphael Lemkin. Ujedinjeni su narodi modificirali Lemkinovu definiciju kako bi rekli da je genocid kriminalni čin s namjerom uništenja etničke, nacionalne ili religijske skupine. Ovu se definiciju ponekad kritizira jer sadrži i previše, i premalo. Ona navodi da se ‘djelomično’ uništenje računa kao genocid. Pojam djelomičnoga genocida ima smisla samo u okvirima geografije. Doseljenici u Kaliforniju 1851. koji su pokušali izbrisati Indijance iz Owens Valleyja upustili su se u djelomični, tj. lokalni genocid. Odluka zapovjednika bosanskih Srba da ubiju sve muškarce i dječake u Srebrenici 1994. također se može tako nazvati stoga što lokalne žene ne bi mogle same preživjeti kao održiva zajednica. Ali kad su ubijanja popraćena prisilnim deportacijama, kao u slučaju obližnjeg Prijedora, izgleda da se tada ne radi o lokalnom genocidu. Ali, obrnuto, genocid bi trebao pokriti više od samo etničkih skupina (Andreopoulos, 1994: prvi dio). Genocid je namjeravan, s ciljem da izbriše cijelu skupinu, ne samo fizički, nego i kulturno (uništavajući njezine knjižnice, muzeje, imena ulica). Ipak, ako se dogodi samo kulturno čišćenje, to ne nazivamo genocidom, nego tek suzbijanjem kulture. Genocid obično vrše većine nad manjinama, dok je kod politicida obratno.

Ova se knjiga usredotočila na najgore, tamno označene dijelove tablice koje sve skupa svrstavam u ubilačko etničko čišćenje. Svjetlijim sam tonom označio tri susjedne ćelije kako bih naznačio da i ove granične zone mogu sadržavati ponešto ubilačkoga čišćenja. Mnoge od njih ne bih označio kao genocid, kao što to rade neki drugi (npr. Jonassohn, 1998; Smith, 1997).

Praveći ove razlike, dolazimo do dvije paradoksalne značajke etničkog čišćenja. S jedne strane većina etničkih čišćenja bila je prilično blaga. Ubilačko je čišćenje neuobičajeno. Prevladava asimilacija potpomognuta blažom institucionalnom prisilom. S druge strane većina naprednih zemalja danas je etnički očišćena jer su sastavom monoetničke (npr. najmanje 70% populacije za sebe smatra da pripada samo jednom etnicitetu) dok su u prošlosti te zemlje bile daleko više multietničke. Dakle imamo dva problema. Zašto se takvo čišćenje pojavilo? I zašto je samo u nekoliko slučajeva postalo stvarno gadno? Ovo su glavna historijska pitanja na koja moja knjiga mora odgovoriti.

SUPROSTAVLJENI PRISTUPI ETNIČKOM ČIŠĆENJU

Ja nisam prvi koji se bavio ovom problematikom. Zahvalno sam iskoristio širok opus prilikom pisanja svojih studija slučaja i uokvirivanja teorijskog pristupa. Dopustite mi da ukratko navedem glavne teorijske dileme koje su izašle na vidjelo i iznesem svoj stav o svakoj.

PRIMITIVAN, DREVAN ILI MODERAN?

U suštoj suprotnosti s mojom prvom postavkom koja naglašava modernitet, drugi smatraju etničko čišćenje primitivnim atavizmom. Okrivljavanje 'primitivnih' naroda pruža nam psihološku utjehu stoga što možemo promatrati krvoločne Srbe ili Hutue (i ostale afričke plemenske mržnje) daleko od nas koji smo moderni, civilizirani. Ipak, takvi primitivni narodi trebali bi uključivati skupine sa svih kontinenata, kako one moderne za svoje vrijeme, tako i one koji su nam kulturološki bliski; i 19-stoljetne Amerikance i Australce i 20-stoljetne Nijemce. Pišem ovo u Los Angelesu čiji zadivljujući *Museum of Tolerance* snažno priziva strahote nacističkog 'konačnog rješenja', no u potpunosti ignorira genocid u samom Los Angelesu koji su počinili europski doseljenici nad indijanskim narodom *Chumash*. Povijesna poglavlja ove knjige pokazat će da je etničko čišćenje dio našega moderniteta i civilizacije.

Međutim 'primitivan' može imati i više frejdovsko značenje. Ispod naslaga socijalizacije, učtivosti, *superega* i potiskivanja prostire se mračna sfera agresivnih instinkta, *id-a*, pa možda čak i *thanatosa*, želje za smrću. Ukoliko otklonimo ili destabiliziramo gornje slojeve socijalizacije, ljudska bića regresiraju, nazaduju u primitivno nasilje, rekao je Freud u djelu *Civilization and its Discontents*. Ipak, ovo je zavaravajuće. Sve moje studije slučaja pokazuju da su počinitelji utemeljili društvene pokrete s vlastitim institucijama, ideologijama i procesima socijalizacije. Nisu to bili neovisni pojedinci oslobođeni svog *superega*. Kada su mržnja i nasilje buknuili, oni nisu bili toliko oslobođeni od tradicionalnog pritiska socijalizacije, koliko su bili potpomognuti novima. Primitivne teorije nisu previše od pomoći.

Postavku o primitivnom ponešto mijenjaju oni koji pišu o drevnim mržnjama što se protežu kroz stoljeća. Oni govore, primjerice, da se Srbi i Muslimani međusobno sukobljavaju još od bitke na Kosovu polju 1389. godine, stvarajući od Balkana 'regiju neokaljanoga sjećanja' u kojoj 'svaki

pojedini utisak i sjećanje utječe na značajna kretanja sukobljenih naroda, a da bi izvršio ‘multiplikacijski učinak na nasilje’ (Kaplan, 1993; iz: Vulliamy, 1994: 4). Premda je ovo glupost, sukobi na Balkanu su doista planuli u nekoliko navrata tijekom dužega vremenskog perioda. Kako bi ovo rastumačio Smith (1986: pogl. 2; 2000: pogl. 2) je predložio opći okvir onoga što naziva perenijalizmom (eng. *perennialism*). On smatra da su etnički sukobi stari, ali manje postojani od perenijalnih te da postoji minimalan kontinuitet u dosljednosti etničkih grupa u dijeljenju imena, mita o porijeklu, shvaćanja povijesti, kulture, pripadnosti određenom teritoriju i osjećaja solidarnosti. Ipak, ovo je samo sporadično u silovitome naletu ušlo povijest, a naročito naglo ratovima, prijeporima oko granica ili dijaspore. Iz ovoga proizlazi da su moderne nacije sposobne pokrenuti duboko ukorijenjene kolektivne identitete.

Ovisi koliko daleko Smith ide s tom idejom. Vladari i njima podređeni u većini povijesnih država sve do prije nekoliko stoljeća nisu dijelili istu kulturu te stoga nisu mogli dijeliti zajednički etnički identitet. Klasa je u pravilu istiskivala etnicitet sve do modernih vremena. Taj je obrazac počeo slabiti s pojavom religija spasenja. Kršćanstvo, islam i ostale religije stvorile su religijsku kulturu koja je bila zajednička svim klasama. Ipak, odlučujući pomak uslijedio je kada su moderni, demokratsko-politički ideali dodijelili svim klasama i rodovima građanski status. Doista, čini se da Smithov noviji pojam *etnosimbolizam* potvrđuje većinu navedenog. On tvrdi da su moderni nacionalisti, kako bi učinili naciju što inkluzivnijom, reinterpretirali zbiljsku i pučku živuću prošlost uz pomoć mitova, sjećanja i tradicije. Premda nesumnjivo jesu, ostaje vidjeti koliko je ta prošlost bila zbiljska i kakva je protuteža između sjećanja i mita.

Zapravo, zašto bi se etničke grupe međusobno mrzile? Jesu li razlozi toj mržnji stari ili novi? Ondje gdje je građanski status nametnut područjima prethodno poznatima po religijskim antagonizmima, stvari su postale sve opasnijima – kao što je to bio slučaj sa Židovima, muslimanima na Balkanu i Kavkazu te kršćanima u Osmanskome Carstvu. Unatoč Smithovu tumačenju, ova povijest nalikuje više modernom etničkom *crescendu* nego perenijalnoj regresiji, premda naočigled postoje iznimke. Židovi iz svih društvenih slojeva stoljećima su trpjeli sporadično ugnjetavanje pod vlašću Rimskoga Carstva i pod kršćanstvom. Njihov osjećaj kolektivnog etničkog identiteta vjerojatno je najstariji od svih ostalih. Neka od danas najgorih etničkih rivalstava starija su više od sto godina. Srpski nacionalistički prikaz bitke na Kosovu polju iz 1389. godine moderan je izum s obzirom na to da se bitka vodila između dviju vojski koje bismo danas smatrali multietničkim, jedna koja priseže osmanlijskomu sultanu, a druga

srpskom princu. Premda je kosovski mit prije 19. stoljeća podrazumijevao pretežno vojsku kršćana, srpski nacionalisti u 19. stoljeću izmislili su mit o vojsci sastavljenoj isključivo od Srba čiju verziju srpski učenici uče već više od stoljeća. Dakle ovaj je mit prilično duboko prisutan u suvremenoj srpskoj svijesti.

Naravno, doba etničkog suparništva nije nužno povezano s tendencijama prolivanja krvi. Sukobi između Engleza i Škota te Danaca i Šveđana također su starijega vijeka pa ipak bezazleni već dvjesto godina. U mojim studijama slučaja vrijeme koje je prethodilo ozbiljnim čišćenjima bilo je obilježeno nepredvidivim sporovima, nasilnim incidentima, eventualno i istrebljenjima. Gurr (2000:50–3) tvrdi da je ‘doslovno’ svim ‘etnički utemeljenim pobunama’ koje su se zbile između 1986. i 1998. godine prethodila značajna i odgođena politička agitacija u kojoj je nasilje postupno raslo. Harff (1998) naglašava kratkoročnu eskalaciju koja proizlazi iz tromjesečnog perioda, iako Bond (1998:II 8) i Gurr (1998) navode tjedne, mjesecne, pa čak i godine. Sukob je u Jugoslaviji, kroz 20. stoljeće, eksplodirao u kratkim, ali naglim epizodama. Unatoč važnosti prošlih vremena, trebamo objasniti sukobe novijeg doba.

POČINITELJI: NACIONALISTIČKE MASE ILI AUTORITARNE ELITE?

Moja sedma pretpostavka odnosi se na višeslojni prikaz počinitelja kao elita, militantnih pojedinaca i skupina pristaša. Međutim dominiraju dva mnogo pojednostavnjenija stava – da se počinitelji pojavljuju kao etničke grupe u cjelini ili kao državne elite. Mi rutinski podilazimo prvom stavu kada u svakodnevnome govoru kažemo da su Nijemci, Srbi i tako dalje učinili ovo ili ono. Doista, sve knjige o etničkim ratovima u Jugoslaviji s vremena na vrijeme kao kolektivne aktere spominju Srbe, Hrvate, Albance i ostale. Moguće je da se i meni dogodio takav propust, a da nisam primijetio.

Popularno gledanje na etničko čišćenje često eksplicitno prisvaja ovaj stav, kao i neki znanstvenici. Primjerice Goldhagen (1996) tvrdi da su Nijemci kao nacija prigrlili ideologiju ‘istrebljujućeg antisemitizma’ pola stoljeća prije Holokausta. Začudo, njegov je rad široko prihvaćen među Nijemcima. Ipak, kao što ćemo vidjeti kasnije, Goldhagen nije u pravu. Dadrian (1995: 121–7) tvrdi da su ratničke vrijednosti Turaka srasle s nepreljivošću prema islamu kako bi mogle generirati tursku kulturološku predispoziciju za masakr nad Armencima. To također nije točno. Cigarov (1995) stav o etničkim ratovima u Jugoslaviji vidljiv je iz podnaslova kao

što su 'Srpski osjećaj superiornosti' i 'Srbi kao ugrožena nacija'. Označit ću ove stavove *nacionalističkim* s obzirom na to da su nacionalisti ti koji tvrde da je nacija jedinstven akter. Ovo označivanje pomalo je ironično s obzirom na to da Goldhagen, Dadrian i Cigar denunciraju nacionalizam – međutim to rade tako da reproduciraju kategorije nacionalističke misli. Štoviše čitave nacije ili etničke grupe *nikada* ne djeluju kolektivno. Počinitelji su *neki* Nijemci, *neki* Srbi, *neki* Hutui koji disproporcionalno dolaze iz skupina pristaša, specifičnih područja, dobni skupina, ekonomskog sektora i tako dalje, unutar kojih su kombinacije etnonacionalističkih vrijednosti, etatizma i odobravanja nasilja najjače odjeknule. Etnonacionalisti moraju prvo nadvladati disidente iz vlastitog etničkog okruženja. Činjenica je da oni češće ubijaju pripadnike vlastite etničke grupe nego one izvan nje, prakticirajući ono što znanstvenici iz kruga političkih znanosti zovu *in-group policing* (Brubaker i Laitin, 1998: 433; Laitin, 1995). Mogućnost da etničke grupe s eskaliranjem sukoba postaju homogenije predstavlja upravo ono što moramo istražiti.

Opasnost reificiranja nacionalizma postala je toliko opće prepoznata da su se neki znanstvenici pomjerali k suprotnomu stajalištu, *konstruktivizmu*, promatrajući etnicitet i etnički sukob kao konstrukciju društvenih pokreta koja najčešće potječe od elita, iscrpljujući se iz kontingentnih događaja koji su se mogli i drukčije odvijati na način da stvaraju etničke identitete koji su parcijalni i privremeni (Brubaker, 1996: pogl.1) Čak i kada je to slučaj, jednom kada je etnički identitet društveno konstruiran, on može produbiti potisnute i dugotrajne sentimente tako što postaje institucionaliziranim pa čak i strukturalanim. Neki etnički identiteti duboko su prisutni i institucionalizirani, dok su drugi kontingentni i neizvjesni. Nužno je da moje studije slučaja osvijetle i jedne i druge te utvrde odakle izranjaju etnički identiteti.

Najpopularniji alternativni stav okrivljavanju čitavih etničkih grupa jest prebacivanje krivnje na elite, naročito one državne. Prema njemu zvjerstva se događaju onda kada su ljudi podvrgnuti zloćudnim, manipulativnim vođama. Podrazumijeva da su demokracija i narod pacifistički nastrojeni, dok su elite i vođe sklonije nasilju. U teoriji *civilnog društva* demokracija, mir i tolerancija nastaju kada pojedinci aktivno sudjeluju u vitalnim, razgranatim društvenim odnosima omogućenim putem dobrovoljnih institucija koje ih štite od manipulacija državnih elita (Putnam, 1993, 2000). Ovo je naivno. Radikalni etnonacionalisti često ostvaruju ciljeve upravo zbog toga što su njihove mreže civilnog društva razgranatije i u stanju mobilizirati više nego mreže njihovih umjerenijih suparnika. To se pokazalo u slučaju nacista (vidi moju knjigu *Fascism*, pogl. 4; Hagtvet,

1980; Koshar, 1986) i, kao što ćemo vidjeti kasnije, kod Srba, Hrvata i Tutsija. Civilno društvo može biti zlokobno.

U svakom slučaju, etničko se čišćenje dugo tretiralo kao problem država. Fein je izjavio: ‘žrtve unaprijed osmišljenog genocida 20. stoljeća (...) ubijene su da bi udovoljile državnom nacrtu novog poretka’ (1984; iz: Horowitz, 1982; Smith, 1987). Naoružanje, transport i administrativne tehnike moderne države pospješile su učinkovitost masovnog, birokratskog ubijanja, tvrdi Baumann u svojoj analizi holokausta (1989). Etničko čišćenje proizvod je najnaprednijeg stadija moderne države, odražavajući njegovu potrebu za ‘poretkom, transparentnošću i odgovornošću’, tvrdi Naimark (2001:8). Ljudsko-pravaške organizacije neprestano okrivljavaju državne elite za etničko čišćenje (vidi u knjizi *Human Rights Watch* iz 1995; iz: Brown, 1996). Za građanski rat u Jugoslaviji često se okrivljava Miloševića i srpske elite (Brown, 1996; Gagnon, 1997; Glenny, 1993). Fearon i Laitin (2000) pokazuju da je u novije vrijeme dominantan stav da je ‘masovno etničko nasilje potaknuto elitama koje nastoje priskrbiti, očuvati ili povećati svoj udio u političkoj moći’.

Demokratska mirovna teorija također tvrdi da su predstavničke vlade pacifističke, rijetko sklone ratovanju, gotovo nikada jedne protiv drugih (Doyle, 1983; za kritiku vidi Barkawi & Laffey, 2001). U korijenima je liberalne misli ideja da je ljudska volja, ako je slobodno izražena, mirovotvorna. Rummel smatra da što je država autoritarnija, veća je vjerojatnost da ubija vlastite ili tuđe građane: ‘Moć ubija; apsolutna Moć apsolutno ubija’, ponavlja Rummel poput mantre (1994: 1, 12–27; 1998: 1). U tautološkom smislu, on je u pravu. Režimi koji ubijaju veliki broj svojih građana ne mogu se smatrati demokracijama stoga što u velikoj mjeri krše onaj dio demokracije koji se odnosi na građanske slobode. No, za Rummela, predstavnička demokracija garancija je društvenog mira: uzurpirajući režimi dolaze na vlast autoritativnim sredstvima, a ne slobodnim izborima.

Ipak, ovdje postoji uznemirujući broj iznimaka. Europski doseljenici koji su od 17. stoljeća naovamo živjeli u ustavnom poretku bili su skloniji genocidu od onih koji su živjeli u autokratskom. Možda bi uspostavu demokracije kod doseljenika bilo bolje opisati kao *etnokraciju*, demokraciju jedne etničke grupe, kao što to Yiftachel (1999) primjećuje na suvremenome primjeru Izraela. Sovjetski Savez i Titova Jugoslavija u pravilu su prigušili etnički sukob, a njihova je propast dovela do etničkih ratova s obzirom na to da je većina tražila uspostavu etnokracija (Beissinger, 2002). Brass (1997) i Tambiah (1996) pokazuju da je etničko nasilje na indijskom potkontinentu raslo u periodu snažnoga predstavničkog vodstva, a opadalo pod vojnim. ‘Demokracija većine’ bio je ratni poklič pokreta *Moć Hutua*

kada su činili genocid 1994. godine, dok su sjevernoirski protestanti i Šri Lančani optužili svoje katoličke, odnosno tamilske protivnike za rušenje (većinske) demokracije. Ne postoji jednostavna povezanost između autoritarnih država i etničkoga čišćenja.

Snyder, poput mene, vidi autoritarne režime kao uspješnije u suzbijanju etničkih tenzija od demokratskih, osim ako potonji nisu već unaprijed institucionalizirani. Također smatra da su države koje tek započinju s demokratizacijom najpodložnije etnonacionalizmu. Primjećuje da su u izvješćima Human Rights Watcha, koji za etničke sukobe okrivljuju autoritarne režime, svi njihovi primjeri – Šri Lanka, Indija, Južna Afrika, Libanon, Izrael, Rumunjska, Jugoslavija, Rusija, Armenija i Azerbajdžan – ‘nedavno održali sporne izbore u kojima su moćne opozicione strane bile više nacionalističke nego vlade’ (2000: 267). Unatoč tome, Snyder još uvijek okrivljava zlonamjerne, manipulativne elite za otežani prelazak iz tranzicije u demokraciju: ‘Demokratizacija proizvodi nacionalizam kada moćne grupe neke nacije (...) žele izbjeći predaju realnoga političkog autoriteta prosječnom građaninu. Nacionalistički konflikti nastaju kao nusprodukt elita koje nastoje uvjeriti narod da prihvati međusobno nepomirljive nacionalne identitete’ (2000: 32). Ovo zvuči suviše pojednostavljeno. Treba primijetiti da su najgori perpetuirajući autoritarni režimi imali specifičnu formu. Staljinistički, maoistički i nacistički režimi bili su partije-države, diktature koje su počivale na mobiliziranom masovnom pokretu. Zvjerstva su najčešće dolazila odozdo prema gore s obzirom na to da su niže rangirani militantni pojedinci podmirivali račune s političkim i ekonomskim elitama. U svim studijama slučaja iz 20. stoljeća nailazio sam na partije-države. Osim u slučajevima vezanima uz kolonijalne doseljenike, koji su također proizašli iz pritisaka odozdo prema gore, u pravilu se radilo o nepredvidivim kombinacijama nasilja potaknutog odozgo prema dolje, odozdo i sa strane, odgovornog za najgora zvjerstva.

Politolozi su također primijetili da etnički ratovi imaju tendenciju izbiti ondje gdje država počinje slabiti i osipati se u frakcije. Tranzicija k demokraciji remeti redovan repertoar upravljanja sukobima: stara država doživljava krah, a nova se uspostavlja (Beissinger, 1998, 2002; Gurr, 1993: 361 – 3; 2000: 36, 236). Neki tvrde da oslabljene, a ne snažne države, doživljavaju masovna ubojstva, često konfuznog, neregularnog karaktera (Esty et al., 1998; Fearon i Laitin, 2003; Posen, 1993). Ipak, ova knjiga ima u cilju istražiti etnička čišćenja više planskog karaktera, za koja se čini da su uključivala vlade koje su nastavljale provoditi neki stupanj kontrole. Nacisti, mladoturci i Miloševićev režim nisu bili neuspješni. Etničkom čišćenju mnogo više pridonose države koje postaju fracionirane i

radikalnije nego neuspjele države. *Postoji veza između demokracije i ubilačkih čišćenja, ali ona je kompliciranija i kontradiktornija nego što su to mnogi etatisti spremni prepoznati. U konačnici, državne elite gotovo su uvijek provodile ubilačka etnička čišćenja. Ipak, treba napomenuti da se tu radi o završnom procesu dezintegracije države, njezinog ponovnog utemeljenja i radikalizacije. To je proces koji moramo objasniti.*

RACIONALNI, EMOCIONALNI ILI NORMATIVNI IZVRŠITELJI

U studijama o etničkom nasilju koje izrađuju znanstvenici iz političkih nauka u velikoj mjeri prevladava teorija racionalnog izbora (rac. teorija skraćeno). Ova teorija pretpostavlja da je ljudsko ponašanje posljedica djelovanja racionalnih pojedinaca koji nastoje maksimizirati svoju korist. Ona nastoji naglasiti važnost ekonomskih motiva, stremlježi k parsimoniji na način da stvara mali broj jednostavnih pretpostavki o sklonostima prema koristi pokušavajući prilagoditi (vjerojatno samo u najluđim fantazijama) ljudsko ponašanje algebarskoj formuli.

Racionalna teorija je korisna, ali ograničena. Najviše odgovara čisto utilitarnim ekonomskim raspravama. Laitin (1998, 1999) pokazuje da rasprave o službenim jezicima država rijetko postaju nasilne s obzirom na to da se mogu kompenzirati racionalnim ponašanjem aktera. Uzmimo za primjer rusku manjinu u Kazahstanu. Kako je kazaški jezik javnoga sektora Kazahstana, neki ga Rus može naučiti ako želi unaprijediti šanse za pronalazak posla. Budući da još uvijek može pričati ruski u domeni svoga doma, ne mora se odreći svog etničkog identiteta. Laitin prepoznaje 'točku preokreta' (eng. *tipping point*) ili kaskadu. U početku, Rus može imati tek sitnu korist od učenja kazaškoga. Ako ga uči, drugi Rusi bi ga mogli odbaciti, dok ga Kazahi mogu još uvijek ne prihvaćati. No ako se jedan ili više ovih faktora počne mijenjati, korist od učenja kazaškog postaje veća, dok ona od učenja ruskog jezika postaje manja, sve dok se očekivana korist od učenja oba jezika ne ujednači. Kada se ta ujednačenost naruši, dosegnuta je 'točka preokreta' i započinje proces kaskada prema svim Rusima koji započinju učiti kazaški koji sada pruža više koristi. Međutim ako Kazahi i dalje otežavaju Rusima zapošljavanje, Rusi mogu istim procesom kaskada emigrirati u Rusiju. Ovo, opaža Laitin, započinje 'čim kritičan broj Rusa povjeruje da kritičan broj Rusa vjeruje da će kritičan broj Rusa napustiti zemlju'. No čak je i emigracija pod pritiskom daleko od masovnog ubijanja. Ovaj je problem jezika utilitarne prirode, relevantan pri zapošljavanju, a

ljudi mogu zadržati svoj etnički identitet pričajući više od jednoga jezika.

Suprotstavljeni jezici ne moraju se nužno promatrati sa sekularnog stajališta, nego sa sakralnog, označavajući jednu istinsku religiju. Sudanci se međusobno ubijaju, ovisno o tome koji od arapskih, odnosno kršćanskih jezika dominira u njihovoj zemlji. Također je došlo do ozbiljne erupcije nasilja u post-sovjetskim zemljama, iako se nije radilo o problemima jezika. Ovdje je bila riječ o sukobima zbog državnih graničnih područja na kojima je živjelo etnički većinsko i manjinsko stanovništvo. Svaki od suprotstavljenih etnonacionalističkih pokreta zagovarao je svoju državu na istome teritoriju, uključujući manjine koje obično potpomaže susjedna zemlja (Beissinger, 2002: 287) što je upravo onako kako stoji u mojoj trećoj, odnosno četvrtoj pretpostavki o etničkim sukobima. Ovo je stvar kako emocija, tako i koristoljublja te je teško objašnjiva racionalnom teorijom.

To ne znači da racionalni teoretičari ne pokušavaju shvatiti emocije. Strah je jedna od emocija koja ih zanima. Weingast (1989) tvrdi da oni koje su etnonacionalisti uvjerali da su meta istrebljivanja mogu racionalno odlučiti hoće li se boriti (ili bježati), čak i u slučaju kad je vjerojatnost od istrebljenja nevjerojatno mala. Da bi se to zapravo dogodilo, trebalo bi biti tajno. Tako bi strahom vođeno 'preventivno' nasilje moglo objasniti naizgled iracionalno nasilje. Kalyvass (1999) pokazuje da su u Alžiru neke skupine masakrirane premda su se činile bezopasnima. No kako je moguće zamisliti da će iste predstavljati prijetnju u budućnosti, bolje je 'prvi započeti s odmazdom'. Prema Rabushki i Shepsle (1972), što su tenzije veće to su suprotstavljene zajednice podložnije strahu od istrebljenja. Tada njihove elite stječu mogućnost uključivanja 'kompetitivne licitacije', nadmašujući jedni druge u ekstremnom etnonacionalizmu. Ova situacija potkopava umjerene suparnike i priprema teren njihovim zajednicama za nasilno djelovanje. Konačno to realizira strahove i druge zajednice i za posljedicu ima to da obje steknu stvarno pokriće za strah od istrebljenja tamo gdje on inicijalno nije bio prisutan.

Ovaj je scenarij realan premda bi mogao biti pretjerano pesimističan. Zbog čega bi se potkopavao utjecaj umjerenih vođa? Ta oni mogu ostvariti mir, taj željeni cilj. Budući da rat i nasilje iziskuju troškove, logično je da obje strane zagovaraju diplomatska rješenja. Fearon (1995) pretpostavlja tri načina na koja se rat i nasilje mogu činiti racionalnima, premda to objektivno nisu.

Dilema o sigurnosti (Posen, 1993) pretpostavlja kako nastojanje svake strane da sebe učini sigurnijom potiče osjećaj manje sigurnosti kod druge. Eskalacija prisiljava obje zajednice da potraže utočište u vlastitim nasilnicima. Strah i osjećaj poniženosti dovode do pomahnitalog ubijanja

iz predostrožnosti. To objašnjava bizarnu percepciju mnogih ubojica koji se smatraju žrtvama. Ova dilema znači da stjecanje vojne prevlasti u konfliktnim okolnostima dovodi do inicijalnog pobuđivanja agresije. Ovo sam uključio u svoju etničku pretpostavku 4b.

Problem obvezivanja znači da eskalacija proizlazi iz neodlučnosti da se vjerodostojno pridržava dogovora što također utječe na oponenta koji čini isto. Još je davno Durkheim primijetio da 'sve što je u ugovoru nije i obvezujuće'. Da bi se pridržavalo ugovora, tvrdio je, potrebne su zajedničke norme. Ljudskim djelovanjima ne upravlja instrumentalni um. Mi moramo proučavati kako nastaju norme, vrijednosti i društveni identiteti i kako nam zauzvrat pomažu definirati osjećaj za vlastiti interes. Imamo obvezu prema onima u koje polažemo povjerenje, samo pitanje je kako ono nastaje i kako propada? Ovdje je potrebno posegnuti za više društvenim objašnjenjima nego što to racionalna teorija dopušta.

Nemogućnost informiranja znači da je informacija poznata samo jednoj strani. U blefiranju oružjem, primjerice, oponent ne zna da je riječ o pukom blefiranju i stoga se bespotrebno naoružava, pridonoseći daljnjoj eskalaciji. Sunstein (2000) vjeruje da je potonje čest slučaj. On koristi studije eksperimenta i porote kako bi naznačio da odgođena rasprava zatvorena unutar grupe ima tendenciju micanja k ekstremnijoj verziji njezinog inicijalno umjerenog mišljenja. U vremenu etničkih napetosti grupa već može imati ponešto negativnu predodžbu o vanjskoj grupi. Što se više zatvara unutar sebe, ona postaje negativnija spram vanjske grupe. Naposljetku, ovo ipak uključuje norme, vrijednosti i identitete. Kako dolazi do toga da se ljudi poistovjećuju s nekom od etničkih grupa prije nego s klasom koja ima ispresijecane etničke identitete?

Problem je da sva tri procesa pretpostavljaju norme, vrijednosti i konstrukciju identiteta koje racionalni teoretičari ne uzimaju u obzir. Oni nastoje pretpostaviti da su identiteti etničkih grupa i suparnici unaprijed zadani. Njihovi su akteri previše stabilni. Ipak, relevantnih je kolektivnih aktera mnogo i neki od njih pojavljuju se u procesu same eskalacije. Identiteti utemeljeni preko odnosa s državom kao što su klasa, zanimanje, regionalno porijeklo, generacija, rod i tako dalje utkaju se u etnički identitet kao što se i raspliću od njega te iznova kanaliziraju etnicitet. Beissinger (2002) primjećuje da se s kolapsom Sovjetskog Saveza oslobodio neočekivani plimni val etnonacionalističkog antagonizma, pothranjen kako emocijama i normama, tako i interesima. Sudionici su iznenadili sami sebe, rapidno mijenjajući svoje prioritete i političke strategije. Mase su počinile zločine iz mržnje, misleći prethodno da za takvo što nisu sposobne. Bivše

sovjetske elite pridružile su se pobjedničkom etnonacionalizmu kojega su dotad prezirale.

Najvažnije, ubilačko čišćenje rijetko se čini racionalnim. Kako su se Nijemci počeli bojati Židova, populacije koja je u Njemačkoj bila zastupljena s 0,7%? Većina počinitelja trpi više štete ako odbije kompromisna rješenja. Njemačka, Ruanda i Jugoslavija poharane su. Miloševiću se sudi, trećina srpskih paramilitarnih vođa je mrtva, a ostatak je u strahu da će biti sljedeći na listi za ubojstvo ili da će se naći na optuženičkoj klupi. Nije li ih razum trebao odvesti na druge staze?

Razumljiv odgovor bio bi – ta otkad razum upravlja ljudskim djelovanjem? Max Weber (1978: 1, 25) razlikuje četiri glavna tipa ljudskoga djelovanja – ciljno racionalno, tradicionalno, afektivno (emocionalno) i vrijednosno racionalno. Ciljno racionalno djelovanje, prema tumačenju teoretičara racionalnog izbora, iznimno je važno. Ipak, tamo gdje su odnosi moći i etnički identiteti internalizirani, možemo djelovati po navici i bez racionalnih kalkulacija ako nas ostali članovi grupe uvjere da smo ugroženi. U tom slučaju identificirat ćemo svoje interese u skladu s članovima grupe. Svoje interese ciljno promišljamo isključivo unutar grupne signalizacije. U ratu rutinski izvršavamo zapovijed za ubijanjem čak i ako ne osjećamo nikakav prezir prema žrtvi. Potom, kako etnički animozitet ključa, pojavljuje se afektivno djelovanje. Ljubav prema svojoj, a strah, mržnja i bijes prema drugoj strani mogu zatomiti ciljno-racionalni angažman. Naposljetku, možemo postupati i vrijednosno-racionalno, obvezujući se na ispunjavanje određenih ciljeva pod svaku cijenu. Ovo je ideološki potaknuto djelovanje. kada su ljudi voljni riskirati i uzrokovati smrt da bi ostvarili vlastite vrijednosti, instrumentalni um može biti odgurnut u drugi plan. Weberova razlikovanja ljudskog djelovanja čine se iznimno relevantnima za etničko čišćenje. Sva četiri tipa djelovanja uključit ću u listu motivacije izvršitelja o kojoj će biti riječi kasnije.

Rac. teorija zahtijeva razinu krutosti i simplifikacije koja ne postoji u stvarnosti. Ona nam podastire zadivljujuću razinu teorijske ambicije: mi bismo trebali pokušati rekonstruirati pretpostavke varijabilnih i nestabilnih aktera, uključujući kako vrijednosti, tradiciju i emocije, tako i instrumentalne ciljeve usred šireg i promjenjivog konteksta moći. Dapače, moja šesta pretpostavka nudi racionalnu rekonstrukciju motiva. Pokušavam identificirati sukcesivne planove etničkih vođa, formalno određujući njihov ishodišni glavni cilj kao Plan A, kojega slijede naknadne adaptacije Plan B, Plan C i tako dalje. Ova će se metodologija ponekad pokazati suviše shematskom i racionalističkom stoga što su intencije često nejasne i nestabilne. Naposljetku, pokazat će se i korisnom s obzirom na to da

ubilačko etničko čišćenje nikada nije bilo inicijalno rješenje za etnonacionaliste pa stoga moramo biti sposobni rekonstruirati sukcesivni prikaz njihovih ciljeva. Ovo također vodi k općenitijim pitanjima motiva.

MOTIVI POČINITELJA: PROSJEČNI LJUDI ILI FANATICI?

Tisuće ljudi sudjeluje u najgorim ubilačkim čišćenjima. Među svim ostalima, jedno se pitanje urezuje u misli svjedoka: kako naočigled prosječni ljudi mogu izvršiti ubilačko čišćenje? Često se radi o jednostavnom kontrastiranju: jesu li počinitelji bili obični ljudi poput tebe i mene, izmješteni u izvanredne okolnosti, ili su bili fanatici?

Najpoznatiji odgovor dao je Stanley Milgram u svojim eksperimentima. Zatražio je od običnih Amerikanaca da izazovu ono što bi prema njihovu vjerovanju bio snažan električni šok u eksperimentu s ispitanicima koji su ponudili netočne odgovore na testu inteligencije. Voditeljima eksperimenta rečeno je da su znanstvenici testirali može li terapija šokom poboljšati rezultate na testu inteligencije (pritom su voditelji eksperimenta nosili bijele laboratorijske kute!). Šezdeset i pet posto od tih običnih ljudi (nije bilo razlike između muškaraca i žena) izvršilo je naredbu nanošenja teške boli tako što su okrenuli polugu za davanje šoka u sobi pored žrtve. Okrećući je, mogli su čuti krikove žrtava koji su probijali zid. Njih trideset posto ponovilo je naredbu kada je bilo zatraženo da sami rukovode šok terapijom tako da drže ruku žrtve na ploči koja provodi električnu struju. Njih nekoliko entuzijastično se bacilo na izvršenje zadatka, naizgled uživajući u nanošenju boli, no većina ih je bila duboko uznemirena. Pri višim stupnjevima šoka, ispitanici su preklinjali voditelja eksperimenta da zaustavi terapiju. Usprkos izraženoj moralnoj i fizičkoj nelagodnosti, nastavili su nanositi bol jer se nisu mogli prisiliti da se usprotive znanstvenom autoritetu. Milgram (1974: 10) je komentirao: 'Unatoč tomu što su neki od ispitanika u cijelosti bili svjesni da je to što rade loše, nisu se mogli prisiliti otvoreno odbaciti autoritet'. Milgram nije bio sadist kako ovaj eksperiment pokazuje. Bol nije bila stvarna već odglumljena. 'Žrtve' su bili njegovi pomoćnici i nije bilo provođenja električne struje. Milgram je pretpostavio da obični ljudi modernoga doba mogu ubiti ako takvu naredbu izda legitiman znanstveni autoritet. Većina će se pokoriti indirektnom ubijanju (iz druge sobe), pa je jednostavnije počiniti birokratsko ubijanje (*desk killing*) nego ubijanje iz prve ruke. Nisu sva naknadna istraživanja potvrdila njegove zaključke. Jedna je studija pokazala da je većina ispitanika razlikovala umjerenu bol od one koja može povrijediti žrtvu te su istu odbili nanijeti (Blau, 1993). Studija na Kalifornijskom

sveučilištu provedena na studentima bila je još više zabrinjavajuća (meni, s obzirom da predajem ondje). Dobili su zadatak igrati uloge zatvorenika i stražara u zatvorskoj situaciji. Eksperiment se morao prekinuti kada su studenti-stražari počeli pokazivati okrutne, autoritarne sklonosti (Haney et al., 1973). Ovaj eksperiment pretpostavio je da su obični ljudi sposobni za okrutna djela ako imaju dopuštenje legitimnih institucija. Niti jedan eksperiment ne može simulirati stvarna ubojstva, no znamo iz redovnih skandala da institucije kao što su zatvori, skloništa za azilante i sirotišta trebaju biti oprezne prema zaposlenicima koji zlouporabljaju svoju bezgraničnu moć nad štitičenicima. Milgramova knjiga povezana je s aluzijama na 'konačno rješenje'. Počinitelji su, kao u drugim slučajevima, bili vrlo različiti. Prepoznajem devet općih motiva koji se mogu naći kod počinitelja.

1. Ideološki ubojice koji su vjerovali u ispravnost ubilačkog čišćenja. Prisutni naročito u višim rangovima izvršitelja, oni su slijedili Weberovu vrijednosnu racionalnost – ubijanje se navodno može opravdati višim ciljevima. Takva se ideologija može prizvati u posebnim kontekstima (kao što je rat) ili u grupama pristaša – kao kod izbjeglica kojima je nanesena šteta od vanjske grupe. Ona se također može prizvati u praksama i supkulturama pojedinih profesija. Liječnicima i biologima u ranim godinama 20. stoljeća napose je privlačan bio biomedicinski model etniciteta i rase. Ali najopćenitiji motiv jest taj da se pravednički opravdava ubijanje kao samoobrana. Ubojica prigovara da je on prava žrtva.

2. Šovinstički ubojice bili su motivirani više priprostim ideologijom. Posebice su počinitelji nižega ranga dijelili tipične predrasude vremena i mjesta i tako participirali u onome što bi Weber nazvao afektivnim djelovanjem. Židovi, muslimani i kolonijalni urođenici izazivali su psihičko gnušanje kod svojih ubojica. Poznato je da ljudi skloni šovinizmu mogu, u vrlo različitim kontekstima, dopustiti maltretiranja manjina koje ne vole – posebno ako se osjećaju ugroženo.

3. Nasilne je ubojice privlačilo ubijanje samo po sebi. Nekoliko sadiističkih iskustava bilo je poput emocionalnoga užitka. I više od toga, osjećali su se potaknutima da ubijaju, doživljavajući nasilje kao olakšanje ili oslobođenje od emocionalne anksioznosti.

Jack Katz (1988) opisao je 'zavodljivost' nasilnoga zločina u Sjedinjenim Državama. On tvrdi da je ubojstvo u velikoj mjeri emocionalno djelovanje. Opće je poznato da osjećaj prijetnje dovodi do sveobuhvatnog osjećaja osobnog poniženja uslijed kojega se pojavljuje pravednički bijes kojim se želi izbrisati taj osjećaj. 'Bijes', tvrdi on, 'ljutnja je s osjećajem poniženja'. Etničke netrpeljivosti mogu transponirati trojstvo prijetnja-poniženje-bijes na kolektivnu razinu: Hutui se osjećaju ugroženima

i poniženima zbog moći Tutsija i tada zadaju udarac, bjesne na svakog pripadnika plemena Tutsi. Čak slavljeničke emocije, kao što primjeri iz svakoga školskog dvorišta pokazuju, mogu doprinijeti uporabi brutalne sile. Budući da oružje nadvladava klasne razlike, ono potpomažu niže klase da iskuse užitek primjene arbitrarne moći nad dobrostojećim grupama (kao nad Židovima, Armencima i Tutsima). Ovo su samo neki od najgorih primjera karakteristika običnih ljudi. No ovdje su prisutne i skupine pristaša koje favoriziraju nasilje kao legitimno rješenje društvenih problema (nalazimo ih kod vojnika, policajaca, kriminalaca, stručnjaka za nasilne sportove ili kod nogometnih huligana).

4. Plašljivi ubojice osjećaju da im je ugrožen kredibilitet, plaše se za život ili egzistenciju ako ne ubijaju. Oni su fizički prisiljeni, ponekad protiv svoje volje. Njihovi motivi su ciljno-racionalne naravi.

5. Karijeristi ubojice angažirani su unutar institucija koje izvršavaju ubilačka čišćenja. Percipiraju vlastito udovoljavanje zapovijedima za ubijanje kao isplativo ponašanje koje im pomaže u napredovanju u karijeri, odnosno, nazadovanju ukoliko ne participiraju u ubijanju. Ovo je česta pojava u birokratiziranim ubilačkim čišćenjima.

6. Materijalističke ubojice mami mogućnost neposredne ekonomske dobiti pljačkanjem ili oduzimanjem poslova, poduzeća ili imovine žrtava. Neki su pušteni iz zatvora s dozvolom za ubijanje. Ovo su također visoko ciljno orijentirani motivi.

7. Disciplinirani ubojice, koji su zatvoreni unutar legitimirajućeg organizacijskog autoriteta, nesuglasnost sa zapovijedima smatraju devijantnim ponašanjem. Više nego strah, potreba za rutinskom suglasnošću s direktivama izbija u prvi plan. Pritisak odozgo čini konformiste od ljudi svih nacionalnosti bilo danas, u prošlosti ili u budućnosti. Takvi mogu postati šablonske ubojice u Weberovu smislu.

8. Solidarni ubojice³ zatočeni su u konformizmu kojega nameće skupina ravnopravnih sudionika, ponajviše zbog straha da bi ta skupina mogla uskratiti emocionalnu podršku. Ovaj tip priziva afektivno djelovanje prema Weberu. Djelomično je tako i Browning (1993) objasnio masovna ubijanja koja su počinili prosječni njemački policajci.

9. Birokratski ubojice zatočeni su unutar birokracija moderniteta. Njihova je poslušnost više habitualne naravi, u Weberovu smislu, koja je produkt institucionaliziranih rutina i uvlači ih u klopku onoga što je Arendt (1965) slavno skovala kao *banalnost zla*, institucionaliziranu u modernim društvima. Ovdje se Milgram savršeno uklapa. Prosječni moderni

3 U izvorniku *comradely killers*, op. prev.

ljudi mogu ubijati, kažu Baumann (1989) i Katz (1993). Bartov (1996) je istoga mišljenja, nalazeći podrijetlo ove klopke u ‘mehanicističkom, racionalnom i impersonalnom’ ubilačkom stroju Prvoga svjetskog rata.

Dakle imamo bogatu lepezu potencijalnih ubojica – ideološki, šovinistički, nasilni, plašljivi, karijeristi, materijalisti, disciplinirani, solidarni i birokratski. Raznolikost osnažuje moju osmu pretpostavku, s obzirom na to da suštinski tjera prosječne ljude da sudjeluju u etničkom čišćenju. Neki počinitelji ubijali su zbog onoga što su tvrdili da su idealistički, odnosno, ideološki razlozi. Čini se da neki vole nasilje ili ga smatraju najboljim načinom rješavanja političkih problema. Ubilačke institucije bile su disciplinirane, solidarne, karijerno ili pljačkaški nastrojene ili pak birokratske. Tako široka lepeza počinitelja morala je uključivati neke sasvim prosječne ljude. Kako su navedeni tipovi ubojica isključivo idealtipski, gotovo je sigurno da su svi imali mješovite motive. I ova lista pokušava ‘zamrznuti’ motive u trenutku ubojstva. Kako je tek nekoliko počinitelja imalo inicijalnu namjeru ubijati ljude (vidi: pretpostavka br. 5) njihovi raniji motivi morali su odstupati od potonjih. Stoga sam proučio motive koji su modificirali karijerističke putanje i učinile ih društveno prihvatljivima u slučaju da dođe do ubijanja. Ne bismo trebali apstrahirati pojedince od njihovih društvenih okruženja. U ovom specifičnom polju ljudskog djelovanja naginjemo individualističkom pristupu, djelomično zbog goleme važnosti pitanja krivnje s pravnog aspekta. Trebamo li kazniti, recimo, smrtnom kaznom ovakvog pojedinca za djelo koje je osobno počinio? Također naginjemo individualizmu u pokušaju shvaćanja takvog ponašanja. Svatko tko je proučavao ove slučajeve vjerojatno će se zapitati: ‘Što bih ja učinio u okolnostima u kojima mi je naređeno da ubijam muškarce, ženu i djecu. Koliko bi bio moralan, koliko hrabar?’ I tada vjerojatno pomislimo koliko znamo biti kukavice, konformisti ili ambiciozni, razmišljajući o vlastitom trivijalnom propustu da pomognemo nekome tko je u nevolji ili koga se progoni. Čini se da je ovakva prosječna ljudska slabost bila važna u sudjelovanju u ubilačkom čišćenju. Dapače, da bismo odgovorili na pitanje ‘Što bih ja učinio?’, morali bismo se postaviti u prošlost, na mjesto onoga tko je tada obnašao sličnu funkciju. Profesor poput mene u Njemačkoj tridesetih godina prošlog stoljeća vjerojatno bi se priklonio konzervativnom nacionalizmu i moguće simpatizirao nacističke ciljeve. Studenti bi bili čak i više pro-nacistički nastrojani, znajući da su nacisti pobijedili na slobodnim nacionalnim studentskim izborima u Njemačkoj 1931. godine. Da sam ja tada bio profesor biologije ili medicine, mogao sam biti utopljen u znanstveni rasizam unutar kojega bih veličao i radikalni nacizam. Kao aktualni profesor sociologije koji je napisao knjigu o fašizmu nevoljko se prisjećam

svog prethodnika. Profesora Otta Ohlendorfa akademska je znatiželja za fašizam pretvorila u nacista. Njegova poprilično kreposna ličnost na početku ga je dovela u sukob s nacističkim vodstvom. No onda je učinio što je od njega zatraženo, predvodeći jednu od najstrašnijih *Einsatzgruppen* ubilačkih odreda. Njegove su jedinice pobile devedeset tisuća ljudi. Ohlendorf je smaknut u Nürnbergu 1951. godine. Izmješteni u drugačije kontekste, mnogi od nas mogli su biti dovedeni u blisku vezu s ubilačkim etničkim čišćenjem.

MOJ UZROČNI MODEL: IZVORI DRUŠTVENE MOĆI

Da bismo objasnili etničko čišćenje treba nam obuhvatan model interakcija moći uključenih u njega. Ja koristim model četiriju izvora društvene moći koji je prisutan u mojoj prethodnoj povijesnoj studiji (vidi Mann, 1984, 1993). Izučavam etničko čišćenje kao produkt četiriju međusobno povezanih sklopova mreža moći, sva četiri neophodna za njegovo ostvarenje uz jednoga koji se može uzeti kao primarno uzročni model.

Ideološka moć odnosi se na mobilizaciju vrijednosti, normi i rituala u ljudskim društvima. Ne impliciram pogrešnost ideologije, nego njezino nadraščanje iskustva i znanosti te sadržavanje elemenata koji se ne mogu podvrgnuti evaluaciji. Neki koriste pojam *kultura* u grubom značenju u kojem ja koristim *ideologiju*, iako ga izbjegavam kao pojam koji je suviše neodređen i raznolik. Etnički konflikt iznimno je ideologičan. Poznati aforizam Benedicta Andersona (1983) 'nacije su imaginarne zajednice' pokazuje da nije vidljivo iz našeg neposrednog životnog iskustva da potpuni stranci mogu dijeliti isti identitet s nama kao s etničkom grupom ili nacijom. Takva bizarna predodžba mora biti ideološki konstruirana s obzirom na to da u velikoj mjeri nadilazi naše sadašnje iskustvo. Mi trebamo kauzalnu teoriju koja pojašnjava u kojim specifičnim okolnostima i pomoću kojih mehanizama kultura/ideologija pomaže generirati mržnjom prožete etničke identitete?

Što su Nijemci doista znali o Židovima da su ih mogli smatrati prijetnjom za kolektivni opstanak? Kako to da počinitelji prelaze na zbiljsko ubijanje, svladavajući moralnu zapovijed 'Ne ubij'? Kako to da su neki vođe i militaristi bili potaknuti 'vrijednosnom racionalnošću' sve do gubitka instrumentalnog uma? Ideologije se prenose putem komunikacijskih mreža u kojima neke raspolažu bogatijim resursima znanja i uvjerenja nego druge. One mobiliziraju društvene pokrete i masovne medije – masovne marševe i mitinge, tisak i radio pomoću kojih je moguće steći moć nad ljudima. Ipak, ljudi nisu kulturno omamljeni. Oni prihvaćaju ideologije

koje imaju smisla u njihovu pogledu na svijet i aktivno ih reinterpetiraju. Ideologije koje opravdavaju etnička čišćenja ukorijenjene su u stvarnim, rastućim povijesnim konfliktima, iako se moraju natjecati s alternativnim ideologijama (liberalizam, socijalizam itd.) koje također nude plauzibilna objašnjenja. Naglasit ću narav tijesne utrke njihovih suparnika u većini slučajeva, barem u ranim fazama eskalacije. Kasnije, unutar procesa, kontrola nad sredstvima komunikacije može osigurati veću ideološku moć u rukama etnonacionalista. Upravo je ovo dio procesa koji zahtijeva pojašnjenje.

Ekonomska moć također je važna. Svi slučajevi čišćenja uključuju materijalne interese. Općenito, članovi neke etničke grupe počinju vjerovati da imaju neki kolektivni ekonomski interes protiv vanjske grupe. Kao što je vidljivo iz moje druge etničke pretpostavke, etnicitet može istisnuti klasu. Klasni sentimentali izmještaju se i ugrađuju u etničke grupne odnose. Potlačena grupa identificira drugu kao naciju imperijalista i eksploatatora, smatrajući sebe nacijom eksploatiranih proletera (kao što su činili Hutui u Ruandi). Eksploatator vidi svoju imperijalnu vladavinu kao donošenje civilizacije inferiornoj etničkoj grupi. Obrana toga imperija od revolucionarnih prijetnji odozdo ono je što ću nazvati *imperijalnim revizionizmom* – tako evidentnim među nacistima, Srbima i Tutsima. Izmještanje klasnih sentimentala također se pojavljuje u etničkim ekonomskim nišama u kojima manjine zauzimaju karakteristične položaje u podjeli rada – Židovi, Indijanci, ili kineski trgovci, ili irski i indijski radnici. No premda takvo izmještanje može generirati diskriminaciju i političke prosvjede ono rijetko eskalira u masovno nasilje (Gurr, 2000: 229). Kao i pitanje jezika, ono je instrumentalno i može podleći kompromisu. Izgleda da se najgori slučajevi, naglašava Chua (2004), pojavljuju tamo gdje se masovna klasna srdžba može plauzibilno izmjestiti u kapitalističke posredničke grupe kao što su Židovi ili Kinezi. Naposljetku, više klase imaju previše koristi od većine etničkih niša da ne bi podupirale njihov opstanak. Zbog toga Connor (1994: 144–64) i Horowitz (1985: 105–35) pretpostavljaju da su ekonomski interesi rijetko glavni uzrok etničkog sukoba. Pokušaj Chua (2004) da genocid i ubilačko čišćenje u Ruandi i Jugoslaviji poveže s tržišnom eksploatacijom čini se prilično nategnutim. Ipak, uvjerljiv je tamo gdje je tržište ograničeno izravnim monopolom, bilo u visoko etatističkim ekonomijama, bilo u onima s ekskluzivnim vlasništvom nad zemljom. Država u kojoj prevladava jedan etnicitet može lišiti drugu etničku grupu prava na vlasništvo nad zemljom, na dobivanje poslova ili stjecanje radnih dozvola. Kontrola države postaje najznačajniji način postizanja materijalnog prosperiteta, osnažujući pobudu etnonacionalista za stjecanjem vlastite

države. U postkomunističkim tranzicijama i u razvijenim društvima država može kontrolirati većinu industrije i inozemne pomoći te distribuirati njigovu korist po etničkom ključu. Borba za tako dragocjenu državu može dovesti do ubilačkoga čišćenja gubitničke strane. Vlasništvo nad zemljom također je inherentno monopolističko. Za razliku od kapitala ili rada zemlja je ograničena. Njezino prisvajanje isključuje druge od mogućnosti njezinog korištenja. Prisvajanje jedne etničke grupe isključuje drugu. U agrarnim društvima to znači životnu prijetnju. Kolonijalno naseljavanje iznjedrilo je posebno krvoločan etnički sukob upravo zbog prisvajanja zemlje. Oduzimanje zemlje bez potrebe za domicilnom radnom snagom često je dovodilo do genocida ili etnocida. Kolonijalnim čišćenjima bez premca je dominirao neposredan sukob za stjecanjem resursa ekonomske moći. Kada se jednom pokrene etničko čišćenje, ono predstavlja i mnogo prizemniji ekonomski sukob. Žrtve su lišene dragocjenosti, boravišta i odjeće, dolijevajući naprosto ljudsku pohlepu etničkom divljaštvu. Kako god, ovo zahtijeva preduvjete. Da bismo se okoristili pljačkom naših susjeda, moramo biti vojno superiorniji. Obično, ideološke i političke sankcije također nas sprečavaju da pljačkamo svoje susjede. Vjerujemo da je to moralno neispravno i očekujemo pravna kažnjavanja. Moramo objasniti zašto se ideološke i političke restrikcije raspadaju. Ne može pohlepa protumačiti akceleraciju čišćenja u 20. stoljeću. Vlasništvo i imovina nasilno su oduzimani u svim ratovima kroz povijest, u racijama i komunalnim neredima. Ovo je historijska konstanta. Zapravo, ekonomske konfiskacije sekundarna su pojava u čišćenjima i rijetko bitna u njihovim počecima, disproporcionalno privlačna nižerazrednim počiniteljima prije nego čišćenje uzme maha. Pod uvjetom da grupe razumijevaju sebe i svoje ekonomske interese u etničkom smislu, etnicitet može istisnuti klasu. To također zahtijeva da kapitalisti, radnici, sitna buržoazija, zemljoposjednici, seljaci i ostali unutar neke etničke grupe počnu percipirati sebe kao one koji dijele zajedničke ekonomske interese. Ovo nije jednostavan ideološki zadatak za etnonacionaliste. Etnicitet ili nacija nije uvijek trijumfurala nad klasom u modernim vremenima. Čak i u mojim studijama, nacionalisti su morali nadjačati liberale ili socijaliste s argumentom da je sektorski ili klasni konflikt prvenstveno materijalne prirode.

Vojna moć društveno je organizirano, koncentrirano smrtonosno nasilje. Ovo se pokazalo mjerodavnim u kasnijim fazama najgorih slučajeva etničkog čišćenja. Armije, policijske snage i nedržavne paramilitarne jedinice glavni su organi vojne moći. Proučit ću njihove izvore financiranja, regrutaciju i obučavanje. Tko ima pristup oružju i vojnoj obuci, tko preferira nasilje kao način rješavanja društvenih problema? Ima li poziva

u nasilju koje socijalizira ljude prema ubijanju? Većina slučajeva etničkog čišćenja 20. stoljeća pojavljuje se tijekom ratova ili tijekom kaotičnih tranzicija iz rata u mir (Melson, 1992: pogl. 9; Naimark, 2001: 187). Konvencionalni ratovi mogu se odigravati sukladno pravilima koja uređuju uzajamno postupanje sa zatvorenicima i civilima, premda pravila imaju pukotine – uzimajući u obzir bombardiranje civila i psihološku torturu danas, ili opsadno ratovanje uz životarenje na račun okolnih sela u prošlim stoljećima. Ratovi s primjesom ideologije reduciraju zajednička pravila i mogu preobratiti civile u međusobne neprijatelje. Pacifička fronta u Drugom svjetskom ratu svjedočila je rasnim zvjerstvima nad neprijateljskim vojnicima i civilima; Istočna fronta pak nad fašistima i komunistima. Građanski ratovi i ratovi za odcjepljenje sa snažnom etničkom komponentom opasni su za etničke grupe uhvaćene iza neprijateljskih linija. Iskušenje da se počini etničko čišćenje povećava se kada ga je moguće postići s malim vojnim troškovima i neznatnim strahom od odmazde (vidi moju pretpostavku 4b). Vojne kampanje mogu generirati taktičke pobude za zvjerstvima nad civilima koja inicijalno nisu bila planirana. Prolongirana ratna opsada izaziva opsjedatelje na pljačkanje grada nakon pada. Gerilsko ratovanje vabi gerilce na ubijanje civila. Vojska superiora u resursima, suočavajući se s mobilnijim neprijateljem, može napasti civilna naselja kako bi natjerala neprijatelja u statičku obranu, kao što je činio general Sherman s Indijancima. To su sve oblici vojne moći koja može proizvesti ubilačko čišćenje.

Politička moć je centralizirana, teritorijalna regulacija društvenog života. Tvrdim da nasilje eskalira najčešće uslijed polaganja prava sukobljenih strana na politički suverenitet (iz: Horowitz, 1985; Wimmer, 2002). Moje pretpostavke poduprijetu su kvantitativnim podacima iz projekta *Ugrožene manjine* (Minorities at Risk). Varijable koje najbolje opisuju etnopolitičke pobune u svijetu kasnih devedesetih godina prošlog stoljeća politički su prosvjedi unazad pet godina, nestalni, rascjepkani, ali represivni režimi; teritorijalna koncentracija stanovništva, esktenzivne političke organizacije i potpore stranih simpatizera. Sve osim koncentracije stanovništva esencijalno su političke varijable. Rezultati pokazuju da ekonomska, politička i kulturna diskriminacija mogu dovesti do etničkih prosvjeda, no rijetko eskaliraju do razine pobune (Gurr, 2000: 234–6).

Politička je moć inherentno teritorijalna, autoritarna i monopolistička. Ideologija je djelomično privatna i supstancijalno voluntarna, ekonomija obuhvaća tržišne odabire, a vojna moć je obično institucionalizirana i drži distancu od svakodnevnog životnog iskustva. Ipak, mi se rutinski moramo podvrgavati državnim regulativama i teško da možemo

birati između ičega osim ostanka ili odlaska. Najteže je postići kompromis o polaganju prava sukobljenih strana na suverenitet i to najčešće do vodi do ubilačkog čišćenja. Ubilačko čišćenje najčešće se pojavljuje tamo gdje moćne skupine unutar dviju etničkih grupa ciljaju na postizanje legitimnih rivalskih država 'u ime naroda' na istom teritoriju, a slabija je strana potpomognuta izvana. Situacija se pogoršava u slučaju nestabilnih, frakcionaških partija-država. Ovo je glavni argument ove knjige i pokazuje da su u pojašnjavanju ove iznimno opake domene ljudskog ponašanja odnosi političke moći u konačnici odlučujući.